

*Тодось Осьмачка здалеку і зблизька
(спостереження, зустрічі й діалоги)*

У київську й харківську добу мого життя я так і не познайомився з Тодосем Осьмачкою. Пам'ятаю, якось ще за часів свого студентства — здається, це було навесні 1928 року — на якомусь перехресті в Києві промайнула повз мене й мого колегу Дмитра Бобиря темна висока тінь з течкою під пахвою і безслідно зникла.

- Бачив оту тінь? — спитав Бобир.
- Бачив. А що в ній незвичайного?
- Та то ж Осьмачка! Він пролітає, як навіжений, — нікого не бачить і не хоче бачити. Не вітається навіть із знайомими.
- Чому? Що з ним таке?
- Чому! Очевидячки, самонавіяна хвороба страху.
- А може, це просто зневага до сірого безликого натовпу і віра в своє вище посланництво?
- Ні, це хвороба. Він, кажуть, нікому не вірить, навіть своїй дружині. Всіх вважає донощиками “гепеви”, як він каже.
- Звідки тобі все це відомо?
- Таж ти знаєш, що я іноді буваю в Рильського. А туди сходяться всі плітки про життя київського літературного світу.
- Але як же Осьмачка живе з дружиною, коли навіть їй не довіряє?
- Та він з нею не живе — втік від неї, і слова їй не сказавши.
- Дивно, а де ж він мешкає?
- Невідомо де. Я цікавився. Розпитував, між іншим, і Григорія Косинку. Той розреготався і тільки сказав: “Ге, він живе як Бог наказав — проти неба на землі”! Я маю підстави думати, що живе він у постійному русі між рідною його Куцівкою і Києвом. У Києві, покинувши дружину, пристановища не має. Тулиться іноді в кутках у тих друзів, яким довіряє. Іноді — в теплі літні дні — по затишних місцях ботанічного саду та деінде.
- Оце стільки я випадково тоді довідався про химерного автора “Кручі” й “Скитських вогнів”. Але я в той час не дуже зреагував на ту випадкову зустріч з “тінню Осьмачки” і на розповідь Бобира про дивацтва цього поета. В ті перші роки затихання революційної бурі було багато диваків-оригіналів, часом навіть дуже обдарованих. Вибиті з колії життя, розчаровані, пройняті гірким сарказмом або фантастичною вірою в якусь свою особливу “місію”, вони демонстративно позували, де тільки могли. Але на них уже переставали звертати увагу. Отож скептично, коли не байдуже, поставився і я тоді до “тіні Осьмачки” на київському перехресті. Я був дуже поверхово обізнаний з його творами із трагічно-похмурої збірки “Круча” (1922). А його своєрідної, поспіль метафоричної збірки “Скитські вогні”, що вийшла 1925 року — в рік, можна сказати, переломний у моєму житті, — я просто не читав. Натомість я активно вростав у академічне життя Києва й захоплювався новими талантами, що владно впливали тоді на літературному небосхилі. Це Григорій Косинка у прозі, а в поезії насамперед Євген Плужник:

його трагедійна, але мудро-спостережлива й глибоко-людяна “Рання осінь” здавалася мені вершиною тогочасного поетичного слова. І так само вражав феноменальний талант юного Влизька, та й ще дехто не полишав мене байдужим. І ось на тлі цих поетичних спалахів якось ніби зненацька, з’являється 1929 року Осьмаччина збірка “Клекіт”. Я вхопив її, прочитав і був, лагідно кажучи, збентежений. У збірці звучали гостро драматичні мотиви й виступали апокаліптичні образи тогочасного села. Мені здавалося, що я знав тогочасне село, тож ніяк я не міг збагнути: звідки ці страхітливі видива в поета?

Іде конвой, і стогне камінь,
спиня трамваї голосні;
ідуть оточені селяни
густими жалами заліз.
Торби із хлібом за плечима,
обличчя чорні од ріллі,
а ворони ведуть над ними
круг сонця кола вогняні.

Що це? Де поет набрався таких моторошних образів? — роїлося в моїй найвній голові. Але читаю далі:

В ім’я твоє, народе працьовитий,
тебе заковуем в ланці.
Ще й у казармах, каменем налитих,
тебе годуем на заріз.
А працю ту, що виросла із поту
твого гарячого в жнива,
що сипалася зерном через гору
у кіш дубовий до млина, —
забрали в тебе ми не так, як таті,
але розбоем в білий день,
коли кипіло сонце на загаті
і гукав півень до гостей!

Такі й подібні пасажі в “Клекоті”, його синтакса, ба, навіть, поетична ритміка й рима мене, тоді ще студента, якось негативно вразили. Поперше, версифікаторська техніка його мені здалася недоопрацьованою, хаотичною й спрощеною. Подруге, звідкіля ця апокаліптичність? І такі жахітні картини? Адже село жило наче нормально, ніхто його ще не грабував, ніхто селян масово ще не

заарештовував, не вивозив. Звідки ж ці несамовиті візії у поета? Та навіть чисто естетично збірка “Клекіт” після Плужникової “Ранньої осені” мені видавалась якоюсь недосконалою. Ось під таким настроєм я й написав рецензію на “Клекіт”. Не була вона нищівною, але загалом — негативною.

Отак я вдруге “зустрівся” з Осьмачкою. Лише через кілька років, коли жажіття Осьмаччиної уяви стало дійсністю, я збагнув свій молодечий поспіх в оцінці цього поета.

1935 року в Києві незадовго перед арештом я зустрівся з близькою мені інститутською товаришкою Лесею Юровською. Розповідаючи різні новини, згадуючи долю відомих нам людей, вона між іншим сказала:

— А Осьмачка через різні гепеуські слідчі камери потрапив до Кирилівки. Звідти він чи втік, чи його випустили, і тепер живе в якомусь колгоспі, а може, і в рідній Куцівці.

Ця несподівана вістка була моєю третьою “зустрічню” з “тінню Осьмачки”. Незабаром сталінські людолови мене заарештували, і все, в тому числі й “тінь Осьмачки”, на довгі роки перестав для мене існувати. Проїшовши апокаліптичний шлях, переживши страхіття Воркути, я дивом дивним восени 1943 року опинився у Львові і тут несподівано зустрів уже не тінь, а реального живого Осьмачку. Сталося це того дня, коли на прохання управи Літературно-мистецького клубу я виголосив доповідь чи то спогади про українських учених та письменників у радянських тюрмах і таборах. Поміж інших убієнних і репресованих я згадав близького мені в Києві Григорія Косинку. Після мого виступу, коли публіка почала вже розходитись, переді мною раптом зупинився чоловік середнього віку — високий, стрункий, з профілем патриція й пронизливим орлиним поглядом і з течкою в руці. Не відрекомендовуючись, з ледь-ледь ніби іронічною посмішкою він одразу каже:

— То ви знали Григорія Косинку?

— Та знав.

— Диви! А це ж мій великий приятель.

— Вибачте, а хто ж ви?

— Осьмачка.

— Тодось Степанович?! — вигукую я щиро. — Дуже радий вас зустріти! Досі ви були для мене лише тінню. Ви давно у Львові?

— Та вже майже рік.

Він спитав мене ще щось (не пригадаю вже, що саме), тоді трохи сухо, немов байдуже, подякував і з гордо піднесеною головою зник. Моя особа його вочевидь не цікавила.

Я вже писав, що “Українське видавництво” у Львові наприкінці 1943 року оголосило конкурс на кращий літературний твір. Створене видавництвом журі, до якого входив і я, на першу й другу нагороди висунуло два твори — “Старшого боярина” і “Тигроловів”. Авторами цих творів, як з’ясувалося, були Т. Осьмачка та І. Багрянний. Після оголошення ухвали журі задоволений Осьмачка, зустрівшись зі мною, зауважив:

— Ага, то й ви спричинилися до нагороди моєї повісти. Дякую.

І знов розмова була ляпідарна й по суті — не цікава. З того моменту Осьмачка знову зникає з мого обрію на кілька років.

Відшукав він мене і з’явився з візитою десь пізньої осені 1946 р. Було це вже в таборі переміщених осіб чи то в Новому Ульмі, чи в Цуффенгавзені біля Штутгарту. Я свідомо пишу “відшукав він мене”, бо Тодось Степанович, поза всім іншим, був людиною дуже, я б сказав, меркантильною. Аби досягти якоїсь для нього важливої мети, він виявляв надзвичайну винахідливість та послідовну впертість і при цьому не гребував ніким і нічим. Як він виїхав зі Львова, якими шляхами пройшов до зустрічі зі мною в Цуффенгавзені — я не знаю. Принагідно ми коротко зустрічалися у Пляуені на початку 45-го року, але пролетів він там теж, як тінь, і невідомо куди зник. Я чув, що спершу він перебував у Відні. Звідти перемандрував до Німеччини. Тут був свідком краху Третього Райху, окупації країни союзниками та створення таборів ді-пі. Побував Осьмачка в кількох таких таборах — востаннє, здається, в Гіссені. Ніде він не затримувався надовше. Гіссен, Мюнхен, Регенсбург. Тепер, проживши якийсь час в авгсбурзькому таборі, перебрався до Цуффенгавзену. І тут плянує осісти на триваліший час. Причину такого рішення Осьмачка пояснив так: ще десь на півдні він почув, що тут у нас постала письменницька спілка МУР, а в Новому Ульмі — українське видавництво “Прометей”, де редактором художньої літератури був я. Осьмачці, звичайно, зблисла ідея видати друком свого “Старшого боярина”. А я, як колишній член журі, що позитивно оцінив його повість, якраз можу стати йому в пригоді. Тому треба було відновити контакти зі мною. Але спочатку він заїхав до директора “Прометею” Паладійчука в Авгсбурзі й запропонував для публікації цю повість. Паладійчук поставився позитивно до цієї пропозиції, однак зауважив, що видання кожної книжки залежить від редактора, тобто від мене. Тоді Осьмачка майнув одразу до Цуффенгавзену й постав переді мною. Я, звичайно, підтримав ідею видання “Старшого боярина”, тим більше, що вже й раніше до плянів “Прометею” включив цю повість. Проте відразу виринула прикра проблема: Осьмачка ж не

мав самого тексту! Як саме віднайшовся рукопис, я розповім далі, а тут лише зазначу, що під кінець 1946 року повість таки вийшла з друку, і це дуже зблизило Осьмачку й мене. Він став бувати в нас. Моя дружина радо частувала його всім тим скромним, що в нас було. Бувши невибагливим, він охоче ділив з нами нашу трапезу. При цих нагодах він дещо розповідав із своїх діпівських пригод.

Деякі з тих епізодів запам'яталися мені. Я часто в справах громадських і видавничих виїжджав з Цуффенгавзену. Але Тодось Степанович за звичкою і тоді відвідував моїх дружину й сина. Одного разу він зайшов, коли дружина читала щойно виданий роман Уласа Самчука "OST".

Дальший діалог передаю з розповіді дружини.

— Вибачайте, ви щось цікаве читаете? — звичним своїм притишеним голосом вдавано чемно питає Осьмачка.

— Та ось тільки почала роман Уласа Самчука. Недавно ж вийшов.

— Уласа Самчука. Гм... Цікавий?

— Не можу сказати, бо щойно розгорнула. Але починається ніби добре.

— Ну, дивіться! Отак сів чоловік і такий роман написав! — І Тодось вкрадливою ходою, як то він умів, підійшов до столу, взяв книжку, оглянув, поклав на долоню, кілька разів зважив і з характерною для нього саркастичною ледве помітною посмішкою, дивлячись на дружину, каже:

— Груба книжка, важка. Мабуть, він розумний?

Дружина зніяковіло дивилася на цю сцену і, також усміхаючись, мовила:

— Та мабуть...

А то якось Тодось Степанович розповів один епізод зі свого першого побуту в таборі ді-пі.

Було це майже рік перед тим. До щойно організованого в Гіссені табору потяглися всі бездомні втікачі й колишні остарбайтери півдня Німеччини. Перші щасливі прибульці захопили невеликі зручні кімнати. До більших кімнат згодом почали селитись по дві-три родини.

— Я, — казав Тодось, — тинявся із своїм чамайданом і течкою і ніде не міг знайти собі тихішого кутка. Раптом довідався, що на горищі в одній казармі є чудовий куток, навіть з вікном. Я відразу попросив у начальства поставити там ліжко і столик. Зі мною пішов туди один член таборової управи. Подивився, мугикнув щось під ніс і сказав: "Гаразд". І справді, принесли туди якесь ліжко з матрацом і військовими коцями та якийсь замусолений столик. Добре. Маю спокій. Але раптом одного дня приходжу на своє горище і бачу —

аж там ще одне ліжко, а на ньому сидить пристаркуватий панок. І так, знаєте, солоденько-солоденько посміхається в мій бік. Я не вітаюся, а він до мене:

“Добридень, пане Осьмачко! Я називаюся Степан Риндик. Будемо тепер сусідами на цьому піднебесі”.

Мене, знаєте, взяла лють, і я питаю:

“Хто вам сказав, що тут можна жити, і хто вас сюди запровадив?”

“Управа табору. Мені сказали, що поет Годось Осьмачка знайшов добре пристанище на горищі, і що там місця досить. Запропонували бути вашим сусідом. Я залюбки погодився. Я, знаєте, з фаху фізик і педагог. Фізика — то моя пристрасть. Але друга, не менша пристрасть моя — поезія. Грішу я в ній потроху. Вам випадково не доводилося бачити мою збірку “Логос”? Оpubлікована в Празі 42-го року. Я, знаєте, давній, ще з 20-го року, емігрант...”

Отак розп'ятякався цей чоловік. Щоб задобрити мене, чи що? Але я відразу вилив на його голову відро холодної води.

“Пане, — сказав я йому, — мене не цікавить ваша біографія. Я хочу, щоб ви зрозуміли, що тут, крім мене, ні для кого більше місця нема”.

Той чоловік почав улесливо мене запевняти, що він мені не заважатиме, що місця тут достатньо й таке інше. Але я його не хотів і слухати. Я побіг до управи табору. Там, бісові душі, зі мною не погодилися. Сказали, що той панок мусить також там жити. А я їм сказав, що жити там він не буде і пішов. Повечерявши, вертаюся на своє горище. Бачу, той пан сидить на своєму ліжку.

“Збираєтеся тут спати?” — питаю.

“А де ж мені спати, пане Осьмачко, на вулиці чи на подвір'ї?”

“То вже ваша справа”, — кажу йому й теж починаю укладатись на ліжко.

Вранці, коли мій кум пішов на сніданок, я негайно згорнув його матрац, склав розкладачку, відчинив вікно і все те викинув на подвір'я. Враз прибіг поліцай.

“Що сталося?” — питає.

“Нічого, — кажу, — просто я викинув непотрібні тут речі”.

“Та хто ж викидає речі через вікно? Треба було віднести або зголосити в господарчу частину”, — повчально каже мені поліцай.

З цього й почалося. Прийшов сам комендант табору.

“Як ви могли таке зробити?” — грізно запитав він.

“А як ви могли підсунути мені шпигуна в ту закутину, яка навіть не вважалася житловою площею і яку я сам знайшов?” — відповів я йому. Комендант розлютився, розкричався. Мовляв, він цього мені

не подарує. Він передасть справу до суду. Мене виключать з табору як особу негромадську і таке інше. Ну, я, звичайно, зрозумів, що мені тут не житиметься. Непомітно одного надвечір'я я згорнув свої речі і гайнув до Мюнхену. Згодом — до Авгсбургу. А коли справа з виданням “Старшого боярина” стала актуальною — до Ульму, а звідти й до Цуффенгавзену.

* * *

Ще такий чисто літературний епізод. До щойно виниклого МУРу поставився Тодось Осьмачка поважно. Організаційні форми звичайні йому були ще з доби “Ланки” й “МАРСУ”. Але як він себе поводить, будучи членом об'єднання МУР, цього я не знаю. Про це дещо вже написав Улас Самчук у своїй “Плянети Ді-Пі”, а ще багато цікавого напевно скаже у своїх спогадах головний промотор МУРу — Юрій Шевельов. Я мав нагоду спостерігати Осьмачку тільки на одній конференції МУРу в Авгсбурзі у лютому чи березні 1946 року. Після першого з'їзду МУРу наприкінці грудня 45-го року в Ашаффенбурзі керівництво об'єднання запланувало провести кілька літературних конференцій у більших скупченнях української еміграції. Першу таку конференцію вирішено було провести в Авгсбурзі. Щойно обраний голова МУРу Самчук не мав ані охоти, ані часу їхати на неї. А я, мавши інші невідкладні справи в Авгсбурзі та Мюнхені, заодно вирішив узяти участь і в конференції. Улас Олексійович попросив мене як члена управи МУРу виступити в його імені на відкритті її і привітати всіх учасників. Я слово таке виголосив і конференція спокійно розпочала роботу. Як пригадую, програма її складалася з доповідей: Юрія Шереха “Стилі і форми української літератури”, Миколи Шлемкевича — щось про філософські аспекти літературної проблематики, Леоніда Білецького, — здається, про зв'язок фолкльору й художньої літератури; конкретної теми доповіді Ігоря Костецького не пам'ятаю. Далі почалася дискусія. Обмежень для виступів не було. Основна увага зосереджувалася на доповідях Ю. Шереха та І. Костецького: вони ж бо порушили найдражливіші питання стилю й модерної поетики. Серед багатьох дискутантів узяв слово і Панас Феденко — літератор, публіцист, історик і відомий політичний діяч, соціал-демократ доби революції, емігрант ще з тієї хвилі. Вочевидь, на багато літературних проблем модерного часу він дивився з погляду *Квітки-Основ'яненка*, в кращому разі — з погляду народників кінця XIX сторіччя. Він не сприймав Хвильового і всіх тих, хто писав у його стилі, а модерну поезію та її спроби розхитати

клясичний розмір, риму й строфу, розірвати з традиціями ліричних емоцій та громадянських мотивів узагалі вважав безглуздом. Коли він саме викладав такі свої погляди, у задніх лавах залі вчинився невиразний гамір і почувся нервовий голос Василя Барки:

— Досить! Геть!

Панас Васильович, хоч і досвідчений полеміст, у цю мить ніби розгубився. Скориставшись з хвилиної тиші, він сказав:

— Дозвольте мені висловити свою думку, свій погляд. Маю я на це право?

— Геть! Геть! — почувлося у відповідь йому ще кілька голосів.

Голова конференції (от рішуче забув, хто тоді головував) стукає, дзвонить, намагається припинити галас, але войовничі вигуки ватаги молодих модерністів на чолі з Баркою переходять на ще гостріший вереск.

Феденко, вловивши хвилину, коли заля затихла, з виразною зневагою кинув:

— Оце така конференція вільної української літератури?! То я з нею нічого не хочу мати спільного. Це огидна атмосфера фашизму або комунізму.

Він швидко покинув трибуну й демонстративно вийшов із залі.

Я був приголомшений цією прикрою пригодою. Тут таки попроставши слова, я сказав, що тільки но побачене й почуте тут мене вразило й обурило. Хто ми є: письменники вільного демократичного, а чи тоталітарного способу думання? Хіба можна було позбавляти людину слова навіть тоді, коли б ми з нею були на 100 відсотків не згодні? “Як член управи МУРу я рішуче відмежуюся від такого ставлення до тих товаришів, що думають інакше, ніж хтось інший. Від себе особисто і, сподіваюся, від більшості наших членів я хочу перепросити колегу Панаса Феденка за цей прикрий інцидент і запевнити, що МУР як організація з цим прикрим епізодом не має нічого спільного”.

Ясні оплески в залі мене підтримали і тим наче злагіднили неприємний осад від того, що сталося. Повернувшись додому, я відразу поінформував Самчука про цю подію на конференції. Його, природного демократа, засмутивив цей епізод. Він не тільки підтримав мою позицію, але й відразу, як голова МУРу, написав листа до Феденка, в якому перепросив його за такий неfortunний випадок і запевнив у повній лояльності до нього управи МУРу та організації в цілому. Цікаво, що ставлення до цього епізоду мого доброго приятеля Юрія Шереха не пригадую — навіть не пам’ятаю, чи був він на той час у залі.

Цю мурівську історію я занотував з двох причин. Поперше, щоб вона залишилася для нащадків, бо навряд чи хто з моїх колег її занотує, а з погляду, як жили і взаємились письменники в еміграції, вона варта такої уваги. Подруге тому, що цей епізод, своєрідне зіткнення модернізму й традиціоналізму, передував виступі Осьмачки. Тодось Степанович у засаді вважав себе членом МУРу. Але, як завжди й в усьому, тримався тут на певній дистанції. Виступ він почав з читання нового свого вірша, а потім почав викладати власні погляди на сучасну поезію. І тут, як на диво, його дефініції часто майже збігалися з Феденковими. Він у властивому йому стилі кпив з невдалих рим, метафор та образів своїх молодших колег, доводив штучність і неорганічність їхніх писань, твердив, що намагання новітніх поетів заперечувати усталені форми поезії — це безсилля новітніх Геростратів (хоч сам він, починаючи з “Кручі”, найбільше зробив для такого заперечення!), і врешті заявив, що найвідповідніший розмір для справжньої сучасної поезії — гексаметр. Ніхто, звичайно, не знав, що Осьмачка саме тоді вже писав клясичним розміром свого “Поета”. Всі бунтівники, що недавно гучним криком вигнали із залі немилого їм промовця, тепер сиділи тихо, зціпивши зуби, і лише інколи реагували глухим шумом. Бо ж це виступав не “старий емігрант” та ще й з тавром “соціаліста”, від якого, згідно з панівною опінією, треба відвертатися, а відомий поет. Тому й ковтали мовчки ті гіркі пігулки, що їх підсипав Осьмачка.

На закінчення свого виступу Тодось Степанович кинув кілька думок щодо організаційних справ МУРу. Висміюючи іронічним тоном ті чи ті недосконалі ще форми внутрішніх стосунків між членами й управою, він закінчив усміхнено заклик, щоб “братія писателі” були обачні й не забували, що абрєвіатура МУР таїть у собі не тільки евфемічно-культурницький сенс — “Мистецький український рух”, але й грізно поліційний — “Московський уголовный розыск”.

У залі — регіт і рясні оплески. Задоволений Осьмачка покидає трибуну.

* * *

Ще одна весела історія вже з нашого табору. Коли нас перевезли з Ульму до Цуффенгавзену, то Осьмачці, звісно, не припало окремої кімнати. За тих умов це було просто неможливо. Його оселили в кімнаті, де мешкало ще два чи три одинаки. Це для нього було дуже

прикро. Але він мирився, бо вже до того випробував кілька таборів і нічого кращого ніде не знайшов. Я загалом не знав буденних таборових стосунків, взаємних конфліктів поміж таборянами і непорозумінь: по вуха заангажований у ширшого засягу культурницьких та суспільних справах, я часто виїжджав з табору. Але якось я був дома того дня, коли в таборовому клубі мала відбутися доповідь активного мешканця табору інженера Хамуляка (на жаль, імени його й теми доповіді вже не пригадую — знаю тільки, що то було щось актуальне й інтригуюче). Я вирішив піти послухати. Заля була повна. Доповідач вправно виклав, що там мав сказати, і почалися запитання до нього й зауваження. Раптом бачу — до слова зголошується Осьмачка. Чи дали йому дозвіл виступати, чи ні, не пригадую. Але за якусь хвилину він уже був на сцені й відразу почав говорити. Я не маю точного запису його промови, однак сенс її закарбувався в моїй пам'яті на все життя. Тому подаю ту промову в своєму — хоч, звісно, не досконалому — переказі, наслідуючи по змозі інтонацію й деякі вирази Осьмачки. Отже, почав він так:

— Вельмишановна громадо! Я — поет Теодосій Осьмачка. Живу в цьому таборі від початку його заснування, але й досі не маю потрібного мені спокійного кутка. Я не знаю, яка диявольська сила тут діє проти мене. Дивно, коли я видав першу збірку поезій “Круча”, академік Сергій Єфремов написав, що думи моїх поезій — це справжній голос трудящого українського народу і що Осьмачка росте на справжнього великого українського поета. Пізніше я опублікував ще дві збірки. Після того “гепева” вирішила мене знищити. Але я не дався. Вижив. 1942 року я добився до Львова. Там мене зустріли, як Боже Провидіння, як воскреслого з мертвих, а львівські газети писали, що найбільше святочне піднесення, яке пережила того року “наша львівська громада”, — це прибуття до Львова Тодося Осьмачки. Львів справді прийняв мене, як рідного сина. Але прийшов час і ми змушені були покинути Львів й опинитися врешті у цих казармах. Так ось тут, шановна громадо, я не маю не тільки пошани, а й тихого куточка для праці. А я ж пишу. Бо слово теж зброя. Наше таборове начальство каже, що нема вільного приміщення. Як нема, бісові душі, коли в такому то корпусі, на такому то поверсі, кімната число 8 [цифру я запам'ятав! — Г.К.] вже два місяці порожня, старанно замкнена! Очевидячки, її для когось приховують. Скажіть, люди добрі, чи ж це справедливо?

У залі знявся шум. Раптом підводиться наш таборовий швець. В якійсь пивниці нашого табору мав він своє місце й сумлінно латав таборянам їхнє взуття.

— Я цього не розумію, — мовив він трохи смутним тоном. — Щоб мати в нашому таборі такого великого поета і не створити йому умов для праці, це — ганьба. Я гадаю, що чекати ласки від нашого таборового начальства вже нема чого. Пане Осьмачко, — вернувся він до Тодося, — прошу, покажіть зараз же ту вільну кімнату. Я її вам сам відчиню.

У залі галас, оплески, сміх.

— Усіх, хто хоче допомогти нашому поетові, прошу піти зі мною.

Підвівся якийсь десяток людей. Осьмачка ту ж мить сходить зі сцени і переможно прямує до дверей. За ним упевнено простує швець, а далі цілий гурт тих, яким кортіло взяти участь у такій цікавій ребелії. Таборових “повстанців” гамірно супроводила ширша публіка. Бідний доповідач, розгублено дивлячись на цей несподіваний фінал зборів, кількаразово пробував утихомирити залу, але це йому не вдалося.

Тим часом ребеліянти на чолі з симпатичним шевцем знайшли ту замкнену кімнату. Замок чи зірвали, чи вміло відімкнули, без загайки внесли туди Осьмаччині лахи і його “чамайдан”. І таким революційним чином вселили Тодося Осьмачку в окрему кімнату.

Незабаром прибігло кілька осіб з таборової управи. Осьмачка, розповідали мені, сидів поважно за столом і вдавав, що дописує якусь сторінку. Керівник мешканевого відділу управи запитав:

— Хто вам дозволив поселитись у цій кімнаті?

Осьмачка притишеним, але певним голосом відповів:

— Громада, пане добродію, громада.

— Вибачайте, пане Осьмачко, ви ж добре знаєте, що мешкання в таборі розподіляє не громада, а вибраний нею мешканевий відділ.

— Шановний пане, я до вашого відділу сто разів приходив і просив, молив, кланявся, та ви мене не чули. А народ — почув і відразу правом громади кімнату мені знайшов.

— Але це — незаконний вчинок. Якщо ви не звільните кімнату, то справа піде до таборового суду, вас викличуть на розправу...

— Пане, — перебиває його Осьмачка вже дещо владним тоном, — це даремна річ! Я дверей до кімнати силоміць не відчиняв. І не явлюся до жадного вашого суду. Говоріть у цій справі з громадою.

На цьому, здається, діло й скінчилося. Чи було якесь судилище, чи таборова управа пробувала показати свою владу, а чи просто погодилася з доконаним фактом і не наважилася робити непотрібного собі розголосу, — цього я вже не пригадую. Знаю тільки, що Тодось Осьмачка прожив у тій кімнаті аж до виїзду до США.

Характером Тодось Степанович був людиною, сказати б, замкнутою в собі, чи, точніше, недовірливо-відчуженою. Ця риса особливо поглибилася його хворобою. Навряд чи він мав будь з ким довготривалі дружні й щирі стосунки. Щодо нас двох, то стосунки між нами нагадували припливи й відпливи морських хвиль. Часами Осьмачка виявляв, як здавалося, щире, безпосереднє й дружнє ставлення, а часами в ньому брала гору недовірлива стриманість, інколи навіть абсолютна замкнутість і мало не ворожість. У такі моменти він проходив повз мене швидко, ніби не бачив, що я тут коло нього. Я на ці “витвори” Осьмачки не реагував ніяк: я розумів їх підґрунтя і цілком спокійно й вибачливо дивився на них. Минав певний час, і Тодось Степанович з’являвся до мене з якоюсь шалопутною веселою ідеєю, новиною чи вісткою про особистий успіх. Так було 48-го року, коли після чергового похмурого ставлення Осьмачки до мене, раптом — заходить він. Сяючий, усміхнено-життєрадісний, дружній. Після кількох звичайних вітальних фраз розкриває свою неодмінну течку, витягає якусь книжчину і святково, як на сцені, протягає мені й каже:

— Товаришу Костюк, вам першому дарую цю щойно опубліковану книжку. Ви на це заслужили.

Я з подякою беру дарунок. Бачу — це поема “Поет”. Прошу його не вживати суперлятивів, бо я нічим не прислужився до видання цієї книжки. Але Тодось Степанович, заперечуючи, пригадує недавню публікацію “Старшого боярина”, яка без моєї наполегливої ініціативи навряд чи була б здійснена. Одне слово, стався новий приплив дружби, щоб через деякий час знову змінитися на відчуженість і бокування. А на щойно подарованій книжці “Поет” була така авторова присвята:

Вельмишановному Панові Подолякові-Костюкові Григорію на спогад про турботи про ‘Старшого Боярина’ і про високошановного Юрія Стефаніка згадку... Бо якби не він, то наша література не мала б одної з цікавіших повістей.

*З пошаною Т. Осьмачка
Року 1948, Мюнхен.*

Ця “формула” Осьмачки потребує деякого розшифрування. Я вже згадував, що до видавничого пляну “Прометея” в числі інших відомих мені недрукованих ще творів (“Тигролови” Багряного, “Юність Василя Шеремети” Самчука тощо) я поставив і Осьмаччиного “Старшого боярина”. Але Осьмачка, як з’ясувалося, тексту

своєї повісти не мав — він тільки знав, що одна копія її була в Юрія Стефаніка, в його валізі з рукописами, яка застрягла у Відні. Стефанік не був певний, чи скоро дістане ту валізу. Я звернувся до нього, прохаючи зробити все можливе, щоб урятувати рукопис — вірніше, машинопис — повісти. Кінець кінцем валізу з рукописами пощастило перевезти з Відня. Невдовзі повість через певні руки надійшла до Осьмачки, а він негайно привіз її мені. Цей примірник “Боярина” був дуже знівечений, і я мав неабиякий клопіт, поки довів його до пуття і спішно здав до друку. Тим часом приїхав Осьмачка до нашого табору на постійне проживання. Він був щасливий: прочитав першу коректу, поробив ще якісь свої виправлення й додатки і наприкінці 46-го року “Старший боярин” уже вийшов у світ. Отака причетність моя та Ю. Стефаніка до історії видання цієї повісти і такий прихований сенс вище наведеної трохи плутаної й алогічної присвяти автора на примірникові поеми “Поет”.

* * *

З публікацією “Поета” пов’язаний ще один кумедний епізод, який кружляв серед літературної та мистецької емігрантської громади. Занотую тут версію, збережену в моїй пам’яті. Поему видала видавнича спілка “Українське слово” в Регенсбурзі. Обкладинку й мистецьке оформлення виконав середніх літ, але вже досить відомий маляр Михайло Дмитренко — здається, харків’янин. На двокольоровій обкладинці бачимо чітко стилізовану постать молодого людини, вона сидить у фотелі з підкресленою міною мислителя й поета. Надхненне обличчя, у правій руці — перо, у лівій — розгорнута книжка. Одяг неозначений — чи то комбінезон, в якому люблять працювати мистці-малярі в своїх ательє, чи то вміло огорнутий староримський хітон патриція. Мені видавалося таке оформлення обкладинки поеми “Поет” художньо вдалим. Але хтось із недобрих друзів Осьмачки, очевидячки, для жарту, пустив пошепт: зверніть, мовляв, увагу, як Дмитренко злосливо покпив над образом замріяного мислителя чи поета. Накинувши на нього недбало стилізований одяг, він зробив так, що нижче пояса виразно випинається інтимна частина мужеського тіла. Цей шептаний жарт дійшов до Осьмачки. Пильно приглянувшись, він справді повірив, що це зауваження має сенс. Його взяла лють. Він негайно поїхав до Мюнхену. Ательє Дмитренка було, здається, на Дахауерштрассе. Тодось заявився туди, коли там саме було кілька гостей. Він, як розповідали мені, ні з ким навіть не привітавшись, підійшов до Дмитренка і, тицяючи пальцем

в обкладинку, запитав: це він навмисне чи випадково таке встругнув? Симпатичний Дмитренко здивовано підвів погляд:

— Що саме? Що вас хвилює?

— А-а-а, що саме? — вже зовсім не стримуючи себе, вигукнуло Осьмачка. — А оце що стирчить? — Іще раз тицьнув у відповідне місце на обкладинці.

— Та що ви, Тодосію Степановичу! — каже сміючись Дмитренко. — Це ж звичайна складка недбало накиненого одягу мистця.

Ці слова чомусь ще дужче розлютили Осьмачку. Він кинув Дмитренкові якусь образу. Дмитренко тоді й собі скипів і відповів ще гострішою образою на адресу непроханого гостя. У відповідь Тодось рвонувся до Дмитренка, і вони зчепилися в бійці. Щоправда, в цю мить втрутилися присутні й розвели їх. Звичайно, що поголос про цей інцидент пішов між люди і дійшов таки і до мене.

То був уже, мабуть, останній рік перед виїздом Осьмачки за океан. Мені вже не випало тоді нагоди з ним про цей епізод поговорити й устійнити його вірогідність, бо Тодось тримався від мене на великій дистанції. І не тільки від мене, а й від багатьох ближчих йому людей. Він нікому не довіряв і остерігався, що хтось зробить на нього донос і перешкодить виїхати за океан. Цим і закінчилися мої контакти з Тодосем Осьмачкою в добу ді-пі.

Згодом, уже в Нью-Йорку, десь у вересні 1954 року, а може й пізніше під час одного з моїх частих діалогів з Осьмачкою він розповів напівжартівливим тоном, з властивим йому в'їдливым сарказмом, як у таборі села Егленталь біля Кауфбойрену в конфлікті з Михайлом Орестом та Василем Гайдарівським (через яких йому не вдалося “комфортно” влаштуватись біля вікна), він налякав їх добре вигостреним ножем, поклавши його напохваті. При цій нагоді я, так само жартома, зауважив:

— Тодосію Степановичу, я чув, що ви орудували ножем також у своїй мистецькій дискусії з художником Михайлом Дмитренком, котрий ото оформив видання вашого “Поета”.

Тодось посміхнувся:

— Це не зовсім так. Щодо конфлікту з Дмитренком, то я йому мав заплатити за оформлення певну суму. Один мій приятель (Осьмачка назвав прізвище, але я його не занотував), що мав у Мюнхені якусь крамницю, обіцяв мені, що заплатить Дмитренкові. І справді, він йому заплатив, бо мені про це написав і прислав офіційну розписку. Але коли книжка вийшла, Дмитренко, зустрівшись зі мною в редакції “Української трибуни”, спитав мене, коли я заплачу належний йому гонорар.

“Та ви ж свій гонорар уже дістали”, — кажу йому.

“Як то дістав? Хто мені його платив”? — підвищив тон Дмитренко.

Я витягаю розписку згаданого пана, показую йому й кажу:

“А це що: по-вашому — брехня”?

“Так, це брехня. Я жодних грошей від цього пана не дістав, — гостро каже Дмитренко, — і вам не вдасться належні мені за працю гроші присвоїти”.

Це мене розлютило.

“То я що, шахрай”?

“Ти краще скажи — гроші мені віддаси”?

“Ні”, — кажу категорично.

Він тоді несподівано розмахнувся й мене по писку — ляп! Ну, тоді я вже не міг стриматись. Я вихопив з кишені свій складаний ніжик, затиснув у кулаці і скочив, як тигр на свого напасника, заїхавши йому кулаком з тим ніжиком, по мармизі. Черенки ножика, звичайно, роздряпали йому пику в двох місцях. Кров його заюшила, але мене тут ухопили за руки і не дали заїхати ще пару разів.

— Оце й усе. На цьому й закінчився мій конфлікт з Дмитренком. Більше він від мене грошей не вимагав.

Цими епічними словами автор знаменитої поеми “Поет” і завершив свою жанрову розповідь.

* * *

Після виїзду Годося Осьмачки до США мої контакти з ним ізнов перериваються на кілька років. Наступна наша зустріч відбулася імовірно 1953, а може й 54-го року в Нью-Йорку. Саме тоді ново-засновані наукові українські осередки у Сполучених Штатах (УВАН і НТШ) дістали невелику допомогу від східноєвропейського фонду США. Цей фонд постав з ініціятиви американських наукових та культурно-громадських організацій, здається, відразу після закінчення другої світової війни. Створено його було задля допомоги у працевлаштуванні вчених і письменників, що втекли від тоталітарних режимів Сходу Європи, та у виданні їхніх творів, і крім того творів авторів, що залишилися там і зазнали репресій та переслідувань, а твори їхні на батьківщині були вилучені з бібліотек і не перевидавалися. Отож, скориставшись цією допомогою, УВАН за моєю консультацією швидко склала відповідний плян видань, до якого ввійшли твори як емігрантів, так і розстріляних чи репресованих письменників радянської України. До пляну включили і

одну книжку Осьмачки. Де він тоді перебував — я не знаю. Але його повідомили про цей плян, і він негайно приїхав і запропонував видати збірку своїх поезій разом з поемою “Поет” у дещо новій редакції. Збірка мала б назватись “Із-під світу”.

Тоді ми вперше після чотирьох років зустрілися знову. Тодось був у доброму настрої. Він ніби щиро тиснув мені руку й показував:

— Ну, то приїхали й ви до Гамерики. Це добре. Тому, мабуть, моя збірка й потрапила до пляну видання.

Я йому відповів, що моя роль тут була маленька, що його як поета шанує широкий загал і що він як емігрант повноправно має бути в цьому пляні.

— Але редактором цих видань будете ви, — не то питає, не то стверджує Осьмачка.

— О ні! Мене вже перевантажили до краю. Думаю, що кожна книжка матиме окремого редактора.

— А як же буде з моєю книжкою? — трохи занепокоєно питає Осьмачка.

— Не турбуйтеся. Ось щойно приїхав до Гарварду Юрій Шевельов. Він напевне не відмовиться. Авторитетнішого редактора не знайти!

Як і завжди в таких випадках, Осьмачка не виявив виразно свого ставлення до цього питання. Він тільки мугикнув і неозначено мовив:

— Ага, може й так...

Осьмачка на той час був в Америці вже понад три роки. Я поцікавився, як йому ведеться в Новому Світі. Він відповідав імпресіоністично. Деталі того забулися, в пам’яті залишилася тільки дециця з його розповіді: що він мив підлоги заль і коридорів Пенсільванського вокзалу в Нью-Йорку, мив начиння в ресторанах, а потім — плюнув і подався світ за очі шукати щастя-долі. Побував у Детройті, Чикаго, Міннеаполісі. Звідти — перебрався до Канади. Під час цих мандрів почав писати повість “Плян до двору” (з доби колективізації). У Торонті її закінчив і спромігся там навіть видати — ще й виплатили йому невеликий гонорар. Тоді поїхав до Едмонтону, де його тепло прийняли. Там зустрівся з Юрієм Стефаником, котрий заснував в Едмонтоні Фонд Осьмачки. Це дало йому змогу сісти за писання нової більшої речі. Питаю, якої? Не хоче сказати — мовляв, вона ще в хаотичному риштованні, в сивому тумані. Як чітко виокреслиться, тоді скаже. Запросили його до Монреалю. Поїхав. Там теж створили йому догідні умови. Але згодом вернув до Торонта. А оце в Торонті прийшла вістка з УВАН, через що він тепер знов опинився в Нью-Йорку.

Я кажу, що це дуже добре і що він приїхав вчасно. Саме зараз тут створюється письменницьке об'єднання "Слово". Його членство в "Слові" дуже бажане. Він цим зацікавився.

— "Слово" — це добра назва, — каже Тодось. — У Києві було свого часу путяще письменницьке видавництво "Слово".

Я ще повторив — чи можемо ми розраховувати на його членство? У відповідь він запитав, хто ж там уже є? Я назвав з ініціативної групи Галину Журбу, Уласа Самчука, Євгена Маланюка, Святослава Гординського, Докію Гуменну та ще кількох. Він тоді запитав:

— А ви там будете?

— Так, — кажу, — я один з ініціаторів.

— Тоді рахуйте і мене, — сказав Тодось Степанович. — А знаєте, — раптом повертаючись до теми своєї майбутньої збірки, каже він, — я гадаю до плянованого в УВАН тому додати поему "Поет". Тільки наново відредаговану, з новим двадцять четвертим розділом і деякими вставками в інших місцях. Що ви на це скажете?

Я зазначив, що це його цілковите авторське право. Але водночас я висловив думку, що він, крім поеми, додасть ще розмаїту добірку поезій з різних часів і збірок. Ми розійшлися майже друзями.

За рік, чи десь трохи більше часу, цей том вибраних поезій Теодосія Осьмачки (в останні роки він рішуче змінив своє давнє ім'я Тодось на ошляхетнене — Теодосій, отож так стояло і на обгортці нової книжки), під назвою "Із-під світу" вийшов у виданні УВАН у США. Обкладинку дав Петро Холодний (молодший), знаменитий портрет виконав Іван Кейван із Едмонтону, а загальну редакцію тексту здійснив, як я й передбачав, Юрій Шевельов. Портрет мистця І. Кейвана був дуже вдалий не тільки тому, що він змалював досконало анфас Осьмачки, а особливо тому, що він схопив неповторну його рису — іронічну посмішку.

На Великдень, здається, 1955 року до нас завітав Тодось Степанович. Як дарунок він приніс мені цю саму незадовго перед тим видану книжку "Із-під світу". На ній коротенька присвята: "*В. Ш. Панові Григорію Костюку. Щире Великодне із Вашою Родиною "Христос Воскрес"! Т. Осьмачка*".

Був святковий настрій. Рая частувала нас свяченим яечком, смачною власного рецепту паскою і ковбасними виробами Бачинського з Давнтавну. Ми з Тодосем випили по чарці віскі й полинули у спогади про наше дитинство, коли це велике весняне свято щороку духовно воскрешало все добре й людяне в душах нашого працьовитого народу. Ми пригадали багато чарівних поетичних звичаїв,

пісень, гаївок Великоднього тридення. Я — з Поділля (західнього), а Тодось — із Київщини. І, о диво! Наші пригадки довели побутову й культурну єдність українського народу. І це нас найбільше тішило. Такого сяючого, безпосереднього Осьмачки я згодом уже ніколи не бачив. То був винятковий і останній наш справжній Великдень.

Невдовзі Осьмачка в черговий раз зник з мого обрію, не сказавши мені ані слова, так, ніби втік. Коли, куди, якими шляхами? — не знаю. Та раптом 25 серпня 1955 року дістаю листа від нього з Канади. Здається, що з Торонта. В листі скарга на цензуру в детройтській газеті “Український Прометей”, яку почало видавати тамтешнє середовище УРДП. Що саме там йому цензурували — не пам’ятаю, а лист загубився. Редактором газети тоді був Василь Гришко, людина дуже толерантна до чужої думки. Не можу припустити, щоб він щось справді важливе викидав чи пригладжував. Десь у травні-червні того ж року Тодось Степанович опублікував у кількох числах цієї газети досить великий есей під заголовком: “На початку — слово”. На тлі новітнього літературного процесу він виклав докладно свої думки про творчість Володимира Винниченка. Можливо, у цій статті Гришко поробив якісь виправлення. Але я певний, що вони не зашкодили статті. Проте Тодось Степанович був переконаний, що кожне написане ним слово — недоторкальне і кожна зміна, навіть на краще, це вже — цензура.

Цікаво, що Осьмачка із своєю скаргою звертався до мене, як до арбітра, в той час, як я не мав жадного відношення до видання цієї газети. Я йому відповів трохи жартома, що, мовляв, то якесь непорозуміння й про нього варто забути.

Нав’язуючись до згаданої статті, хочу заявити, що для Осьмачки Винниченко був одним з небагатьох авторитетів в українській літературі. Для нього важили Шевченко, Франко, Леся Українка, а за нею — Винниченко. У літературі останнього 30-річчя, на Осьмаччин погляд, Винниченко був єдиний і найбільший. До речі, моя активна робота над спадщиною Винниченка певною мірою сприяла його довірі до мене. Осьмачку дуже непокоїла доля архіву й Закутка. Він часто казав мені:

— Ви ж бачите, як еміграція ставиться до Винниченка. Не випускайте цих справ хоч ви із своїх рук. Бо ж пропаде все. А це була б страшна втрата.

Я його заспокоював: не вся ж, мовляв, еміграція відкидає Винниченка. Є й свідомі, далекозорі патріоти. Треба тільки якось нав’язати тісніший контакт з цими емігрантами. Нема сили, але годилося б якось їх об’єднати навколо Винниченківської комісії

УВАН. У Детройті існує ще товариство ім. Винниченка. Вони зберігають чимало його малярських творів. Я їм написав листа. Маю вже контакт з групою Томи Кобзея з Вінніпегу в Канаді. Але треба б скомпонувати кілька добрих статей про Винниченка та його спадщину. Я пляную, але не маю часу і сили. Все сподіваюся, що хтось таки підтримає мене.

Отакі розмови точилися тоді між нами. І мені здається, що згадувана стаття Тодося Степановича “На початку — слово” постала в наслідок цих наших розмов.

У жовтні 1955 року я знову одержав листа від Осьмачки. Цього разу, здається, з Едмонтону. Він писав, що закінчує повість “Про великого мордерця”. Це, безперечно, мовилося про його “Ротонду душогубців”. Настрій у листі був піднесений. Знайшовся вже, писав Осьмачка, навіть перекладач на англійську мову. Отже, з листа прокльовувалася надія на видання й цією мовою.

Трохи згодом Осьмачка написав мені, що напав на нього перекладацький настрій. Він переклав, а видавництво “Українські вісті” в Новому Ульмі видає “Баляду Редінгської тюрми” Оскара Вайлда. А оце вже заходився наново перекладати “Макбета”, після того плянуючи здійснити перший український переклад Шекспірової історичної драми “Король Генрі IV”. Я писав йому підбадьорливі листи, а сам собі з подивом думав: звідки у цієї хворої людини, що не має ні сталої праці, ні сталого мешкання, ні постійних заробітків, така невичерпна творча енергія?

Десь так з травня 1957 року Осьмачка замовк. Що робив, де жив він — не знаю. Раптом у другій половині грудня 57-го року Тодось Степанович з’явився до мене просто з валізою. Вітаю його й запитую: що сталося? Набридла Канада чи занудьгував таки за Нью-Йорком? Та ні, каже, є справи, які можна вирішити тільки в Сполучених Штатах. І тут таки ставить питання руба: чи можна перебути в мене кілька днів? Я, звичайно, погоджуюся. Так почався етап нашого вже ближчого спілкування.

Надходив новий 1958 рік. В ОУП “Слово” вже традиційно повелося влаштувати зустрічі нового року. Це була щоразу щира товариська зустріч письменників із своїми читачами й прихильниками, які радо приходили з усього Нью-Йорку. Заходи ці завжди відбувалися в зручній і просторій залі Українського інституту Америки. Зазвичай у перервах між письменницькими виступами виконувала інструментальні твори чарівна вихованка Відня Дарія Каранович, а вокальні звучали у виконанні улюблених наших тогочасних співачок, особливо шанованих у нашому письменницькому

середовищі, — Ганни Шерей і Марти Кокольської. Наші популярні тоді гумористи — Микола Понеділок та Ікер (Іван Керницький) розважали гостей новорічними гуморесками, а Петро Голубенко своєю сатиричною поемою “Еней в еміграції” ще й підкріплював загальний веселий настрій. Після 12-ої години були коктейль і танці. Десь більш-менш такою була й наша зустріч 58-го року.

Тодось Степанович охоче товаришував мені на цій новорічній зустрічі. Його поява була певною мірою сенсацією, бо раніше він ніколи не бував на таких наших вечорах. До нього підходили, знайомилися й вітали всі: від найстарших — Галини Журби й Володимира Міяковського — до наймолодших — Юрія Тарнавського, Марка Царинника, Богдана Бойчука та інших. Тодось Осьмачка стояв високий, стрункий, з обличчям римського патриція; як завжди, він іронічно посміхався, вислуховуючи більші чи менші суперлятиви, і з певною стриманістю, але ввічливо, тиснув їм усім руки. Опісля Тодось спитав у мене:

— Гм... І всі вони пишуть?

— Звичайно, пишуть, — усміхаюсь я.

— Ти диви! І щось путяще?

— То вже вам належить оцінити. Це ж бо ваші духовні діти. Вони недаремно так щиро вітають вас. Вони чекають вашого благословення.

— Ге, благословення! А мене хто благословив? Хіба сичі в гаю та німецькі набої на фронті.

— Е-е-е, Тодосію Степановичу, не грішіть. А Тичина? А Єфремов?

Він якусь мить дивився на мене мовчки, а потім стиха мовив:

— Мабуть, ви маєте рацію. Щось таке було. Але про Тичину я ще вам розповім при нагоді.

Тим часом дбайливі господарі вечора почали наповнювати келихи — вином, віскі або коктейлем. Отже, наближалася північ. Я глянув на годинника: стрілки показували останні секунди старого року. Мені як голові належить сказати кілька слів: “На Таймсквері годинник б’є дванадцятку. Всіх присутніх вітаю з Новим роком”! Я це й роблю. Грім оплесків, радісних вигуків, обіймів, спонтанний загальний спів. Музика грає якусь бравурну модерну мелодію. Поволі охочих затягує масовий танець. Ми з Осьмачкою знову наповнюємо чарки коктейлем, умощуємося зручно і спостерігаємо це новорічне шаленство. Раптом музика вдарила щось українське — чи то гопак, чи то старовинна чабарашка — одне слово, щось розгонисто-вихристе. Шанувальники модерної румби почали зупинятись і відходити набік. У центрі залишилося либонь декілька

пар, які з ентузіазмом підхопили експресивну українську музику й закружляли в новому танку. Серед цих кількох ентузіястів бачимо Емму Андієвську; хто був у неї партнером, я вже забув. Танцювали вони оригінально — на певній віддалі одне від одного, але дотримуючись спільного ритму. Раптом з Емми злітає черевичок на високому каблучі. У залі сміх, але Емма не розгубилася: зухвало хвиснула другою ногою з черевичком і той полетів геть у натовп. Заля гучно реагує, а Емма ще завзятіше босими ногами вибиває потрібний такт. Заля знову вибухає сміхом подиву й бурхливими оваціями.

Осьмачка сидів поруч, уважно вдивлявся в цю сцену і явно з подивом мовив ніби ні до кого:

— От сатана! Ви бачите? Вона що — теж поетка?

— Та ще й яка! — відповідаю в його стилі. — Складна й химерна, як цей танець. Обіцяє бути великою.

Осьмачка тільки неозначено мугикнув на ці мої слова й ніяк не прокоментував їх. Було вже далеко по 12-й. Новорічний гамір поволі стихав. З цієї вечірки ми верталися в доброму святковому настрої.

* * *

В тому новому 1958 році замість кількох днів Тодось Степанович прожив у нас понад місяць. Не було то аж надто весело, дарма що я мешкав тоді в дуже фешенебельному районі нью-йоркського Істсайду, на розі 78 вулиці й знаменитої Лексінгтон авеню — тобто в центрі міста, за два кроки від Центрального парку, за півквартала від Метрополітен музею, зблизька від багатьох мистецьких галерей, звідки зручно було доїхати до Колумбійського університету, Нью-Йоркської публічної бібліотеки чи УВАН, по сусідству з УІА, де містилося й ОУП “Слово”. Саме помешкання мое, однак, було вельми бідацьке: напівпідвальні дві кімнати, правда, з кухнею та іншими вигодами. Вважаючи цю оселю тимчасовою, ми з дружиною змирилися з нею, але тримати в цих умовах ще й гостя — було сутожно. Та виходу ми не мали: відмовити Тодосеві в притулку нам не випадало, і він поволі став вростати у нашу родину. Та несподівано один щасливий випадок розв’язав цю все-таки прикру побутову ситуацію. Відомо співачка й наша кума Ганна Шерей із своїм чоловіком Василем переїздила на нове, зручніше для них помешкання. Вони залюбки погодилися старе своє житло передати Осьмачці. Завдяки цьому випадкові наприкінці січня 1958 року Осьмачка легко осів у двокімнатній, з кухнею й усіма вигодами ізольованій оселі — це була квартира 38-ма на 6-му поверсі будинку

ч. 341 східня 119-та вулиця. Рая злагодила Тодосеві подушку, пару простирад, якийсь коц. Знайшлося в нас невживане ліжко з матрацом. Усе це я поклав на малу вантажівку й відвіз на нове Осьмаччине помешкання. Все було влаштовано, як на наші можливості, добре. Умови для роботи нормальні — тиша й спокій.

Десь перед тим я запропонував Осьмачці виступити перед ширшою нью-йоркською громадою з читанням своїх творів. Поет спочатку поставився стримано до такої пропозиції, але, подумавши, сказав, що, можливо, є сенс у моїй пропозиції. Адже він у Нью-Йорку ще не виступав. Отже, домовились: 2 лютого 1958 року у великій залі Українського народного дому на 2 авеню Давнтавну ОУП “Слово” влаштовує його вечір. Заля на більш як 500 осіб була переповнена. Тодось Осьмачка для української інтелігенції — сенсація, тому й народу зійшлося чимало, а це добрий знак. Пам’ять зафіксувала цей вечір так: після відкриття я стисло схарактеризував творчість поета, а тоді попросив до слова самого Осьмачку. Його зустріли оваціями, і він спочатку висловив кілька думок про письменство та зокрема про поезію оригінальну й перекладну. Потім прочитав велику добірку власних поезій і закінчив читанням свого перекладу Вайлдової “Баляди Редінгської тюрми”. Думки Осьмачки про мистецтво поезії засвідчили, що він ворог не модерної, а безпредметної та безідейної поезії. Оригінальні його поезії аудиторія прийняла з захопленням, але читання “Баляди” викликало подив і ошелешення. Він не прочитав її, як то звичайно водиться, а якось своєрідно проспівав її, — монотонно й сумно. Але загалом той вечір дав Тодосеві Степановичу не тільки пристойний гонорар, а й моральне задоволення. Він відчув, що українська громада в масі своїй його шанує. Це був добрий стимул для його дальшої творчої праці. Я також був не менше задоволеним, бо бадьорість Осьмачки підтверджувала мою надію, що він тепер із свого мандрівного життя увійде в нормальну творчу течію.

Перший місяць проживання у новій оселі Осьмачка був щасливий. Одного разу він якось сказав мені:

— Ну, тут я вже закінчу свого Шекспіра, — напевно, маючи на увазі “Короля Генрі IV”, над яким інтенсивно працював після “Макбета”. Секрет ще й у тому, що ці обидві п’єси обіцяв видати Ігор Костецький у своєму щойно заснованому видавництві “На горі” і, що найважливіше, обіцяв навіть гонорар у 500 доларів. Як власне гонорар за таку велику працю, ця сума становила мізер, але для зубожілого Осьмачки вона була тим жмутком свіжої зеленої травиці на кінці дишла, що нею спритніші візники спонукають голодних

коней тягтися з усієї сили. Ці обіцяні 500 долярів смачно “пахли” Осьмачці й він тягнув свого воза далі у доброму творчому настрої.

Аж раптом із кінця лютого 1958 року Осьмачка почав приходити роздратованим і ніби фізично втомленим. Питаю його:

— В чому справа?

— Біда, — каже, — і тут знайшла мене та диявольська сила. Б’є електричним струмом... Не дає ні спати, ні працювати...

Я був приголомшений, але намагався спокійно провадити розмову далі:

— Хто б’є? Як? Що це ви таке вигадуете?

— Еге, вигадую. Пожили б ви на моєму місці...

Я дивлюсь на його змучене обличчя й не доберу, що йому сказати.

— Що ви говорите? Таж ваше помешкання цілком ізольоване. Має грубі кам’яні стіни. Які ж струми можуть пройти крізь них?

— Еге! Грубі стіни, ізольовані!.. Та ви розумієте, що дияволи з гепеви мають тепер такі досконалі електричні машини, що й крізь залізну стіну чи цементну й залізобетонну проходить струм і б’є людину...

— Але ж, Годосю Степановичу, в тому помешканні кілька років жили Шереї і їх жодні струми не били.

— Ге, Шереї... Вони їм не потрібні. Гепева не на всіх полює.

— А чому ж мене, чи, скажімо, Багряного не б’ють? Адже ним та, зрештою, і мною та нам подібними “там” таки цікавляться.

Осьмачка глянув на мене й дещо зневажливим тоном мовив:

— Та що ви мене переконуєте й умовляєте! Давно відомо: “Тісний чобіт чужої ноги не муляє”.

Коротше кажучи, я тоді збагнув, що на Годосю насунула давня його хвороба, що Кирилівська не була симуляцією. Але що робити? Як його заспокоїти? Я не знав цього і був тут безпорадний. Годось пішов від мене похмурий і стривожений.

* * *

Саме в той час я дістав також тривожні вісті з Парижу й Мужену: стан здоров’я Розалії Винниченко різко погіршав, і мені треба було негайно їхати до неї і рятувати архів. І хоч виникла низка труднощів, насамперед через брак грошей, кінець кінцем з цим якимось уладналось. А ще ж я мусив погодити свою поїздку з керівництвом Будинку єврейської культури, де я також працював. Все це вимагало турбот і часу.

І от якраз у ці закручені дні приходять “СОС” від Осьмачки з психіатричного відділу шпиталю Бельв’ю, що на 2 авеню Ман-

гаттану. Що за біда? Як і чому він туди потрапив? Уриваю часину, їду туди. Виявляється така майже анекдотична історія: після останньої розмови зі мною Осьмачка зневірився в моїх можливостях захистити його від тортур таємним промінням чи там струмом. Витерпівши ті променеві “тортури” ще пару днів, він вирішив шукати порятунку в поліції. Зайшовши у найближчу поліційну дільницю, він вніс скаргу і попросив захисту. Там швидко збагнули, з ким мають справу, посадили Осьмачку в авто й відвезли в Бельв’ю для перевірки й належної діагнози. Годось аж тоді збагнув, куди вскочив, коли його вбрали у шпитальний одяг і замкнули у відповідне приміщення. Розповідаючи це все, він зі слізьми на очах благає врятувати його. Обіцяю зробити, що тільки зможу, але попереджую, що цими днями вилітаю до Франції рятувати архів Винниченка. Якщо сам не встигну, то, може, знайду кого з “братъев писателєй”, аби довершили його “визволення”.

Повернувшись додому, я задумався. Як тут бути? Я ж за два-три дні відлітаю! Кого ж попросити? Святослав Гординський десь у Римі чи Едмонтоні. Вадим Лесич? Балакун великий, але в практичних справах для когось — безнадійний. Телефоную до Юрія Лавріненка. Він тоді був головою Фонду Осьмачки, то мусив би допомогти. Інформую його, але Юрко дуже співчуває, та взяти на себе якийсь конкретний обов’язок відмовляється. Він саме тоді почав укладати антологію “Розстріляне відродження” і ні на що інше вже не мав часу. Я його переконував, що це не на довго, що ми морально зобов’язані допомогти товаришеві в біді, що я так само щось пишу (я тоді працював над дослідженням національної політики російської компартії) для великого збірника на замовлення Інституту вивчення СРСР. Робота термінова, але доведеться від неї відриватися, бо такі наші обставини. А нещастя Осьмачки — це дуже пекуча справа. “І хто ж ним заопікується, як не ми з тобою”? Та моя красномовність не переконала Юрка. Він рішуче відмовився. Це мене дуже за-смутило. Але що я мав робити? Дзвоню до доктора Тершаковця, психіатра, професійно зв’язаного з Бельв’ю. Викладаю йому історію Осьмачки й прошу заопікуватись ним. Доктор поставився до мого прохання з професійним зрозумінням і твердо обіцяв узяти Осьмачку під свою опіку. Мені аж легше стало на душі. Далі я прошу пані Ніну Сороченко, інтелігентну киянку, що активно співпрацювала у Фонді Осьмачки, і свою дружину тримати наперед-мінки контакт з Осьмачкою на час моєї відсутності.

3-го березня я відлетів до Парижу. А тим часом д-р Тершаковець вирішив забрати Осьмачку з Бельв’ю до дуже добре влаштованої

психіатричної лікарні Ворлд-Айленд (World Island) під свій безпосередній нагляд. Там йому було непогано. Чудовий краєвид острівця на Іст-рівер, чисте повітря, зелене з квітниками подвір'я. Осьмачка там не був замкнений і міг вільно пересуватись. Але хоч і мав він повну волю, йому допікала туга за нормальним життям і улюбленою працею. Моя дружина розповідала мені згодом, що через кілька днів після мого від'їзду вона одержала від Тодося листа. Починався він дуже поважно: "Вельмишановна Леді Костюк", а далі йшла аргументація якогось прохання. Я того листа читав. Але, на жаль, тепер його в Осьмаччиній течці нема, і де він подівся — не можу собі уявити. Лист був дуже цікавий; логіка, аргументація, мова, синтакса — специфічно Осьмаччині.

Побачивши Раїсу, він дуже зрадив. А коли вона вручила йому скромний дарунок з фруктами й печивом, то в нього затремтіли руки, — казала мені дружина. Перше його запитання було:

— Коли повернеться ваш чоловік?

— Не знаю точно. Він казав, що десь наприкінці місяця.

— О Боже! То аж за місяць. Дорога пані, а чи не могли б ви тут зайти до відповідного начальства й умовити їх, щоб відпустили мене з вами додому?

Дружина розповідала, що це її аж злякало. Вона не знала, як йому на те відповісти. І, може, невпадало сказала:

— Ні, Тодосю Степановичу, я цього не можу зробити. Приїде Григорій і він усе залагодить. Не турбуйтеся. А я не можу.

Він дуже скрушно прийняв таку відповідь і тільки тихо проказав:

— Гм, не можете. Дуже жаль. То я маю сидіти тут ще цілий місяць?

І понуро, каже Рая, схилив голову й на хвилинку замовк. "Я теж мовчала, — згадує дружина, — і сиділа, як на голках. Не знала, що казати і як його розрадити". Раптом Осьмачка підводить голову й мовить:

— Я маю ще одне прохання: я написав листа-скаргу до Трумена. Лист готовий, як належить. Ви тільки, будьте ласкаві, наклейте марку і киньте у поштову скриньку... Цей недавній президент, один з найбільших президентів Америки, має велику силу і вплив ще й тепер. Я прошу його, як демократа, врятувати мене з тої ями, куди вкинула мене республіканська поліція.

Раїса казала, що була приголомшена цією місією. Але листа взяла, наклеїла марку і вкинула в поштову скриньку. Той лист, звичайно, пішов до коша. Розумніше було б його не висилати — хай би зберігся в архіві.

Прощаючись, Раїса хотіла сказати йому щось приємне й заспокійливе.

— Ви не переймайтеся дуже, Тодосю Степановичу. Ось незабаром приїде Григорій і ваша справа буде залагоджена. Та й не погано ж вам тут. Такі гоїні дерева, квіти, тиша, чисте повітря, та й годують, напевне, добре.

Осьмачка, казала Рая, подивився на неї якимось так пронизливо і стиха відповів:

— Та воно ніби й так. Але, дорога пані, ця відпочинкова ідилія — не для мене. Я не маю права гайнувати час. — Це і наступне речення він вимовив уже нервово-піднесеним тоном. — На мене чекає праця, яку ніхто інший не виконає.

Дружина казала, що просто не знала, що вона має на те відповісти, чим і як можна втішити Тодосю. Вона зниклово висловила йому тільки надію, що все складеться добре. Попрощалася і пішла.

1-го квітня 1958 року я повернувся з Франції. Дружина докладно розповіла мені про свої клопоти з Осьмачкою, і я зрозумів, що мушу негайно його відвідати. Другого ж дня я поїхав до Осьмачки. Він дуже зрадів.

— Повернулися? О, як добре, що ви прийшли. А я хотів сьогодні ж утекти, — признався мені відразу Тодось.

— Як утекти? Навіщо? Для чого? — кажу відразу з ноткою смутку. — Я поговорю з доктором Тершаковцем і я певний, що Вас офіційно випустять.

— Так? Допоможете? Це буде для мене велике щастя. Мені просто вже не сила далі тут перебувати, — наполягав Тодось.

— Не драматизуйте, майте трохи терпіння, — кажу йому, — все буде залагоджено, тільки на це потрібен якийсь час. Я ж оце щойно повернувся, і в мене купа родинних, службових і творчих справ. Не можу ж я тільки вашою справою клопотатися! — кажу йому щиро. — Але, напевно, найближчими днями ми все залагодимо.

— Ага... цими днями... — і в Тодосю на обличчі промайнула злосливо-іронічна посмішка.

Щоб перевести розмову на іншу тему, я спитав, чи за цей час навідувався до нього хтось із писарської братії.

— Ніхто! — промовив похмуро і тихо Осьмачка.

Я нічого не відповів йому, але подумав: оце так “браття писателі”! Аж моторошно стало — такі спотворені душі нашого меркантильного, егоїстичного, антигуманного віку! Страшно навіть подумати: нікого з писарської братії не хвилює, що в шпиталі для психічнохворих гине один з найбільших поетів нашої несамовитої доби! Він потребує

уваги до себе, потребує контакту з живими, духовно близькими йому людьми. В його стані атмосфера дружніх стосунків посилює віру в реальне життя. А це ж були ті “шанувальники” Осьмачки, які любили постійно бувати в “Осьмаччиному підсонні”, любили позувати поряд, коли на нього хтось спрямовував фотоапарат. Але відвідати хворого, допомогти йому — о-о-о, то вже буденний, нецікавий клопіт.

Почувши ту відповідь про писарську братію, мені хотілося сказати щось дуже терпке й далеко не сальонове. Проте я стримався й удавано спокійно відказав:

— Нічого, Тодосю Степановичу, не переймайтеся так, ще кілька днів і ви будете в своєму мешканні.

Коли я прощався, то відчув, як ці мої слова “ще кілька днів” — ризонули гостро Осьмачку. Він чекав від мене негайної розв’язки, а я йому — “ще кілька днів”.

У хаосі різних турбот таки й справді промайнуло кілька днів. За цей час, однак, я з доктором Тершаковцем з’ясував справу Осьмачки. Лікар щиро пройнявся його долею і обіцяв усе залагодити позитивно. Раптом одного дня з’являється до мене Осьмачка.

— Що, випустили? — питаю аж трохи стривожено.

— Ні, я сам пішов...

— Для чого ви це зробили?! — мене вже бере лютя.

— Я не можу довше чекати... — каже він, а на губах саркастична зла посмішка.

— Ви ж знаєте, що ваша справа в процесі розв’язки. Вас мали ось-ось офіційно звільнити. А тепер що буде? — кажу з докором.

— Мене то не цікавить, — відрубую Тодось.

— Я вам дружньо раджу: зараз же верніться до шпиталю.

— Навіть і не подумаю...

Мене кидає в жар. Спокійно, як тільки можу, переконаю його:

— Тодосю Степановичу, таж із шпиталю зараз же подзвонять у поліцію, що втік такий то пацієнт. Вас швидко спіймають. Тоді вже справа вашого звільнення буде безнадійна...

— Я поліції в руки не дамся! — чую рішучу відповідь.

Розпач, та й годі! Що робити? Дзвоню до доктора Тершаковця. Пояснюю ситуацію. Він здивований.

— Його ж справа майже вирішена позитивно, а тепер от клопіт! Але зачекайте ще кілька хвилин. Я зараз пов’яжуся з шпиталем. А тоді зателефоную до вас.

Чекаємо. За якийсь час — телефон. Д-р Тершаковець повідомляє, що справу Осьмачки залагоджено. Його звільняють під опіку Тершаковця і мою. Доктор радить, щоб Осьмачка негайно повер-

нувся до шпиталю — там він дістане офіційний документ про звільнення. Переказую це радісно Осьмачці. Але на відповідь чую:

— Я туди не іду — нема дурних.

Я дивлюсь на нього збентежено й нервово.

— Ви що, — кажу, — не хочете дістати офіційне звільнення?

— Еге, “звільнення”. Їм треба тільки, щоб я до них прийшов. Тоді схоплять мене, і “капут”.

Я просто розгубився. Що робити? Як його переконати? Тоді кажу:

— Тодосю Степановичу, що ви говорите? Чому таке недовір'я? Таж доктор Тершаковець відповідальна й прихильна до вас людина. Він бажає зробити вам якнайкраще в цій ситуації...

— Я туди не піду, — чую категоричне. І він замовк.

Мої нерви ледве витримували. Я теж замовк. Що його робити? Мене брала злість. Хотілося встати й сказати: “Іди ти, чоловіче, до бісового батька від мене й роби, що знаєш!” Але це тільки промайнуло в моїй замотеличеній голові — сказати таке йому я не міг. Раптом чую його вкрадливий голос:

— Якщо ви підете й самі цю справу залагодите, то я піду з вами.

Це вже було щось реальніше. Я вирішив усі свої справи відкласти і їхати.

— Гаразд, — кажу, — їдьмо негайно!

Коли ми підійшли до вхідної брами шпитального подвір'я, Тодось зупинився і каже:

— Я на вас почекаю тут...

— Що ви вигадуете, Тодосю Степановичу? — нервуюсь я. — Як же без вас можна залагодити вашу справу? А може, треба буде десь розписатися?

— То ви й розпишетесь за мене, — виразно іронізує Осьмачка.

Логіка просто несамовита. Я бачу, що сперечатись даремно.

— Гаразд, — кажу ніби байдуже, — але як треба буде таки, то я покличу вас.

Іду в реєстратуру. Звідти мене спрямовують до головного лікаря.

— Так, — каже головний лікар, — справу пацієнта Осьмачки ми полагодили з доктором Тершаковцем. Ми звільняємо Осьмачку під безпосередню опіку його та товариша Осьмачки. Чи це ви й будете?

— Так, це я.

— От і добре, справу можна б оформити зараз. Але ж пацієнт утік...

— Ні, він тут. Він щойно прийшов до мене з проханням допомогти йому.

— Ну то добре.

І головний лікар сказав мені, куди зайти, щоб остаточно оформити звільнення. Там мені видали якийсь документ, я десь як опікун розписався. Цим справа звільнення завершувалася. Далі мені порадили, як чисто формальний момент, з цим папірцем зголоситися до контрольного відділу при виході з подвір'я шпиталю. Йду до того контрольного центру. Подаю папірець.

— Це ви Осьмачка? — запитують.

— Ні, я — опікун.

— Запросіть сюди пана Осьмачку. Він має тут розписатись.

З тривогою підходжу до Осьмачки. Кажу йому, що звільнення вже оформлено. Потрібен тільки його підпис у контрольному центрі. Тодось трохи посміливішав і ступив кілька кроків від брами. Але далі знов зупинився і каже:

— Я не піду. Ви розпишіться за мене...

Мене знову бере лютя. Я обурено кажу:

— Тодосю Степановичу, ви не жартуйте в такій поважній справі! Не мене звільняють, а вас, і потребують вашого власного підпису. Чи ви хочете, щоб через таку дрібницю вас тут затримали?

Тодось, зиркнувши підозріло на браму, тривожно питає:

— Чому затримали?

— Через ваше незрозуміле небажання підійти й розписатись. Прошу, не затримуйте справи, ходіть зі мною, — і повертаюся до контрольного центру.

Тодось, недовірливо оглядаючись на всі боки, поволі йде за мною. Там йому байдуже підсунули якийсь папір, де він нервово надряпав свої карлючки. Після цього ввічливо-усміхнена жіночка, вручаючи перепустку, сказала йому: "Good luck, sir"! ("Хай щастить, добродію"!).

Ми рушили до вихідної брами.

— Ну що? — кажу. — А ви боялися!

Тодось мовчав. Тільки коли вийшли геть далеко за браму, настрій його покращав. На станції підземки на розі 3 авеню і 77 вулиці ми попрощалися. Тодось їхав на своє мешкання — 341 східня 119-та вулиця. Тиснучи мою руку, він сказав:

— Це тільки завдяки вам.

— До побачення. Тримайтеся міцно й спокійно працюйте, — відповів я і ми розійшлися.

Увесь травень і першу половину червня Осьмачка був відносно стриманий і, можна сказати, в активному творчому ритмі. Трагедія "Макбет" була вже в основному готова, і він напружено працював над перекладом "Генрі IV". Водночас завзято й уперто пошукував видавця на "Ротонду душолюбців" англійською мовою. Іноді він заходив

до мене, ділився власними клопотами, часом — читав уривки із свого перекладу. Його засоби існування вичерпувались. Фонд Осьмачки ледве покривав оплату за помешкання. Я порадив йому виклопотати собі допомогу від урядової установи “Вельфар”, яка опікується убогими людьми. Він категорично відмовився. Але згодом, за порадою д-ра Тершаковця таки погодився. На моє прохання Аня Бойчук (дружина Богдана Бойчука), котра, здається, працювала в системі “Вельфар”, на підставі довідки Тершаковця про стан здоров’я Осьмачки швидко його оформила, і він почав діставати щомісячну допомогу в 30 доларів. Крім того, щомісяця з фонду Осьмачки пані Сороченко приносила йому 50–60 доларів, і це більш-менш забезпечувало його прожиття.

Десь у тому часі Остап Тарнавський заплянував у Філядельфії літературний вечір, присвячений Осьмачці, і запросив його взяти участь у цьому заході. Спочатку Тодось радо пристав на цю пропозицію. Однак десь за тиждень до того вечора заявив, що поїхати не зможе. Сказав, що почуває себе дуже погано, що “москалі” знову б’ють його струмом, не дають спати, що він не може зібратися з думками й приготуватись до виступу.

Це були знов ті самі тривожні симптоми, але він ще тримався і працював. Якось прийшов у доброму настрої й сказав, що одержав листа від Костецького. Той обіцяє, як тільки переклад “Короля Генрі IV” буде закінчено, відразу прислати 250 доларів. Ага, — подумав я, — новий пучок свіжої пахучої травиці для коняки. То була звичайна буйда Костецького. Але Тодосеві я нічого не сказав: хай собі тішиться, це ж дає йому певний поштовх до праці. І то корисно. Аж це якось у середині липня 1958 року, годині о третій ночі, дзвінок до мого помешкання. Схоплююся з ліжка, виходжу і бачу — Осьмачка.

— Що сталося, Тодосю Степановичу?

— Коли можна, дозвольте переночувати, — каже він замість відповіді.

— Прошу дуже, — кажу, — але чому? Що з вашим мешканням?

— У мене — неможливо. Добивають... Якийсь москаль у сусідній квартирі має спеціальний прилад, яким через стіну й підлогу страшним струмом б’є мене в потилицю. Мені мало голова не тріснула. Я не втерпів і вчора пішов до нього й спитав: чого ви хочете від мене? За що катуєте? А він глянув на мене з ненавистю і гаркнув: “Іди геть! Ми тебе все рівно вб’ємо!” І сьогодні почалася атака. Смертельна. Довелось мені схопитися й утекти з дому.

Я дивлюся на нього й приголомшено слухаю. Осьмачка стояв у поймаканій, невиразного кольору сорочці, в потертих засиджених кортових штанах. В одній руці зім’ятий дощовик, у другій — набита

повна течка. З нею він ніколи не розлучався. Це, я знав, його найважливіші рукописи. Лице сіре, змучене, вкрите передчасними глибокими зморшками. Все це чомусь особливо впало мені в вічі тепер, при яскравому світлі електричної лампи. Запрошую його до приміщення й кажу:

— Маю дві ковдри, подушку, а ліжко, як ви знаєте, я віддав вам на новосілля. Тож до ваших послуг, на жаль, тільки підлога.

— Та цього вистачить, я дуже дякую! — хапливо каже Годось.

Кажу добраніч і йду досипати. О годині шостій ранку — обережний стукіт у двері. Прокидаюся. Відчиняю двері — Годось уже вдягнений, з течкою та іншим причандаллям.

— Що, не спиться?

— Та де, мені чудово спалося. Той диявол не знав, де я... Але зараз вже мушу йти.

— Чого поспішати? Поснідаємо, а тоді й підете.

— Ні, я мушу таки йти. Той кат зараз спить, а для мене це найкраща пора для праці. Мушу закінчити “Генрі IV”. Костецький наглив, а обіцяних 250 долярів не присилає.

Ще якусь мить помулявшись, він стиха питає:

— А чи не міг би я кілька днів переночувати в Українському інституті Америки?

— В цій справі треба говорити з керівництвом цього будинку.

— Але ж ви близько до нього. І “Слово” має там свій осідок. Має свою кімнату для архіву. То чи не міг би я в кімнаті “Слова” переночувати кілька ночей?

Я був уражений такою обізнаністю і хитрим ходом його думки. Але резонно сказав:

— То правда, що в УІА міститься наш центр. Туди приходять листи до “Слова”, вся пошта, там у підвалі ми маємо маленьку кімнату для наших видань і архіву, в тому будинку відбуваємо засідання управи “Слова” й час від часу — ширші літературні вечори. Це я випросив у керівництва для “Слова”. Але влаштовувати там нічліг наших членів я не маю права. Тому раджу вам — зверніться з таким проханням до керівництва цього закладу.

Годось вислухав мене і за хвилику, вже з трохи злою інтонацією, запитав:

— То ви нічим не можете тут допомогти?

— Нічим, — відповідаю одним словом.

— Тоді до побачення!

І пішов. А далі події розгорталися так: 18 липня 1958 року — телефон від Ганни Шерей: щойно, каже, був у неї Осьмачка, приніс

листа до пані Сороченко, залишив ключі від свого помешкання і заявив, що покидає Нью-Йорк, бо тут москалі й гепеушники його замучать. Куди виїжджає — не сказав.

Ось тобі й новий клопіт. Але приймаю це, як неминучість. Та й нема змоги довго над цим роздумувати. Я у вихорі розмаїтої праці й щоденних обов'язків. Так збігло декілька днів. Раптом одного дня десь об 11-ій годині ранку чую дзвінок. Через шкляні двері бачу — Осьмачка. Вдаю, ніби нічого не знаю.

— Заходьте, прошу. Що доброго? Давно не бачив вас. Як іде робота над “Генрі IV”?

— Мене не було у Нью-Йорку. Я був у Філядельфії...

— Гостили у когось?

— Ні, шукав роботи і якоїсь бодай псячої буди для життя. Переїжджаю до Філядельфії.

— Чому? Що сталося?

— Тут далі жити не можу. Гепова та її прислужники — покінчать зі мною. Б'ють нещадно. Працювати тут не сила! Я ж маю чимскоріше закінчити переклад. А вони мені мозок свердлять! Боронитись нема як, мушу втекти.

Я слухаю його і не знаю, що казати. Відки мені було знати, чи є на такі випадки якісь спеціальні правила для розмов з людьми цього психічного стану? І я просто й безпосередньо сказав йому:

— Тодосю Степановичу, я думаю, що через велику перевтому і досить прикрі події останнього часу вас опосіла хвороблива уява, а може й галюцинація. Невже ви, селянський син, настільки вже розкисли, що не можете взяти себе в руки й перебороти цю ману?

На обличчі Тодося з'явилася знайома зла іронічна посмішка.

— Як ви мені не вірите, — мовив він сухо, — то не маємо з вами про що говорити. Але боротися далі з тим дияволом, що в сусідньому мешканні, я вже не можу.

Це мене розізлило, і я без надуми кажу йому:

— Тодосю Степановичу, я довідався точно, хто той ваш сусід, якого ви звинувачуєте в катуванні таємною машиною. То нещасний старий інвалід, давній емігрант, росіянин, доживає віку на утриманні міста, себто установи “Вельфар”. Він вами зовсім не цікавиться. Ви йому непотрібні. Ваша підозра — то звичайне непорозуміння.

Осьмачка якусь мить мовчки дивився на мене. А тоді каже:

— Гм. Інвалід, кажете, інвалід... А хіба при сучасній техніці потрібна воляча сила? Досить одного слабенького пальця, щоб натиснути гудзичок і в рух піде найбільша сила! — І переможно, все з тією самою іронічною посмішкою, дивиться на мене, мовляв: а що?

Я розреготався. Сперечатися було зайве. І я спокійним тоном мовив далі:

— Як ваш давній знайомий і приятель, мушу вам сказати, що вашого рішення переїхати до Філядельфії чи деінде я не схвалюю. Чому? Поперше, ви навряд чи десь ще знайдете таке зручне, спокійне й недороге помешкання, яке маєте тут. Подруге, тому, що ви покидаєте гурт відданих вам людей, які завжди ладні вам допомогти, і що в нових умовах, серед нових людей, які, можливо, не завжди зрозуміють вашу ситуацію, ви можете потрапити в таке становище, коли мимоволі опинитесь у якійсь далекій глухій лікарні, звідки вже важко буде вас визволити.

Осьмачка з хвилину дивився на мене й мовчав, а потім відповів приповідкою:

— Отак ви мене накрили мокрим рядном. Але не лякайте і не переконуйте. Вам не болить, коли тлумлять немилосердно мене струмами, коли відчуваю часом, що мій мозок ось-ось вибухне, як бомба. Та обличшмо це... Я от інше запитаю: чи не міг би я у вас переночувати пару ночей? У понеділок у мене важлива справа в американському видавництві. Як полагоджу її, то зразу ж і виїду.

Я відказую йому, що ночувати він може, скільки йому потрібно. Але пригадую, що тільки на підлозі, бо ж ліжко лишилося в його покинутому помешканні. Він розуміє, дякує і каже, що нічого кращого йому не треба. Вигляд у нього змарнілий. Напевно, цілу ніч не спав, а снував вулицями Нью-Йорку. Ми з дружиною йдемо з дому години на чотири. Пропонуємо йому наш старий, але зручний, як ліжко, фотель для відпочинку. Він радо погоджується.

Повернулися ми о годині п'ятій пополудні. Осьмачка вже відпочив і посвіжішав. Спільно підвечіркуємо й запрошуємо Осьмачку супроводити нас на виставу "Отелло", що сьогодні йде у відкритому Народному театрі Центрального парку. Він приймає цю пропозицію.

Приходимо туди завчасу. Зручно влаштуємося і поринаємо в гострі й тяжкі ситуації цієї невмирущої трагедії. Однак уже наприкінці першої дії Годось почав тривожно оглядатись, а на перерві встає й каже:

— Я піду.

— Чому? Що, не цікаво?

— Ні, ні, цікаво, для мене зокрема. Але мене й тут знайшли. Оті з заднього ряду. Вже раз стукнули, як було темно.

Я не сперечався — це безсенсово, і тільки зауважив:

— Але ми добудемо до кінця.

— О, прошу. Я теж. Я лише перейду в інше місце.

По виставі зустрічаємося і йдемо додому. Там випиваємо по шклянці молока і лягаємо спати.

Вранці Тодось виходить із свого закапелка поголений, прибраний, хоч і в своєму пожмаканому брудному костюмі. Але бадьорий, відпочилий. Сніданок у нас — некрутозварені яйця й кава. Просимо до столу Тодосю. Відмовляється. Рая — в клопоті. Питає Тодосю, чого б він хотів на сніданок?

— Кавуна з білим хлібом, — відповідає він сміючись.

Рая — святкує: як на те, в неї є хліб і кавун! Негайно подає. Тодось сідає і справді наминає такий сніданок.

У Центральному парку є такий чарівний куток, що має назву Шекспірівський садок (Shakespeare Garden). Тодось хоче його подивитись. Ідемо туди. Там справді гарно: всілякі квіти, ставки, річки, водоспади, містки, кладки. Все в мініятурному вигляді, але збережено стиль доби й ландшафт місцевости, де жив Шекспір. Ось гойна шовковиця. Виросла вона з гілки, що її відрізав і привіз до США 1926 року котрийсь Шекспірів ентузіяст. А найбільш інтригуюче в цьому, що цю гілку відрізано саме з того дерева шовковиці, яке посадив власноручно Шекспір 1605 року, як встановили доскіпливі дослідники життя драматурга.

Всім цим Тодось захоплений, він же тепер увесь у Шекспірі. Він довго мовчки постояв перед розкішною шовковицею, а опісля, ніби сам до себе тихо мовив:

— Гм!.. З того самого дерева, що посадив власноруч Шекспір.

Ми сіли на лавку. Тодось, ніби мрійно, каже:

— Пригадую собі, як я вперше почав знайомитися з Шекспіром у російських перекладах. Я тоді ще не знав, що є й українські. Я наслухався на лекціях, що це великий, світової слави, драматург, і кинувся читати доступні мені російськомовні переклади. І, знаєте, над кожним твором я засинав: це була нудьга невимовна!..

— Звідки ж та пристрасть до Шекспіра, яка тепер опанувала вас? — обережно перебиваю його.

— О, то сталося давно, ще в 20-ті роки. Я довідався, що є українські й польські переклади. Я почав читати їх і вони більше промовляли мені до душі, ніж російські. Та й це мене не задовольняло. Я вирішив вивчити англійську мову. Вивчав самостійно, з підручником і словником. І знаєте, за деякий час я дістав оригінал “Макбета” і спробував із словником читати. Поволі я входив у смак читання й перекладання. Ну, а згодом цей мій переклад було опубліковано. Та тільки читаючи тепер Шекспіра в оригіналі, я знаю, що збагнути силу й душу письменника можна лише через оригінал.

— Коли ви читаєте оригінали Шекспіра, то мусили б легко й говорити по-англійському, але, як я бачив, ви не дуже наважуєтесь розмовляти, — зазначаю так ніби між іншим.

— А от розмовляти я не можу. До того ж я нічого не розумію, коли говорять до мене. Вони не вимовляють окремо слів, а ніби клекотять, — пояснює Осьмачка.

* * *

Ще такий епізод: Рая читає спогади дочки Л. Толстого Олександри — “Отец”. Осьмачка кидає гострий погляд і питає:

— Цікаво?

— Мені — дуже, — відповідає Рая.

— Я думаю, це ж — про Толстого! Шкода тільки, що написано мовою наших гнобителів.

Рая ніяковіє. Не знає, що сказати. Потім делікатно так зауважує:

— Та що бо ви, Тодосю Степановичу, а якою ж мовою могла написати його дочка?

— Як якою? Французькою! Вона цю мову знала краще за російську. Та це я так, між іншим. А старого Толстого я таки шаную. Хоч і дивак, але велика й чесна голова. Вмів бачити і глибоко розуміти людське життя. Та й гуманіст, і щирий шукач правди.

Пізніше Рая зізналася мені, що їй стало ніяково, коли Осьмачка прорік свою погорду до російської мови, бо “мені, — каже, — видалося, що це не наш добрий приятель поет Осьмачка, а Пампушенко, герой Винниченкових “Божків”. Пригадуєш, коли йому хтось із друзів казав, що вийшла дуже цікава книжка, яку варто прочитати, то він насамперед запитував: якою мовою? Коли чув, що російською, то відразу кидав: “Та плював я на неї”!”

Це було влучне спостереження, і я щиро усміхнувся.

* * *

Ми в Центральному парку. Багато чоловіків, звичайно, без капелюхів. Я — теж. Але дехто з людей старшого віку в капелюхах. Осьмачка — теж, але його фетровий капелюх приношений і вицвілий, хоч колись, мабуть, був доброї якості. Він вочевидь почуває себе трохи незручно. І, щоб розвіятися, питає:

— Цікаво, якого віку чоловіки носять такий бриль, як мій?

— Не знаю, — кажу. — Гадаю, що різного віку. Це нічим, крім погодою, не регульовано. Ось тільки мені здається, що ваш фет-

ровий на таку погоду затеплий. У вас же є легенький літній бриль. Чому ви його не взяли?

— Той бриль залишився “закладником” у моїй покинутій квартирі, — посміхаючись відповідає Осьмачка. — Покидаючи той “апартамент”, я своє ліжко застелив так, ніби лежу під ковдрою, а голову прикрив брилем. Так я й справді робив, коли мене тлумили ті анципери електричним струмом. Я його на це діло офірував, — закінчив тоном переможця Осьмачка і аж засміявся.

Я теж сміявся й одночасно думав — він же безнадійно хворий. Уявний світ сприймає за дійсний і анітрохи в цьому не сумнівається. Це ж явна шизофренія!

* * *

Сидимо за моїм робочим столом. Осьмачка бере з бічної шафи збірку Миколи Зерова “Sonnetarium”. З незмінною своєю іронічною посмішкою перегортає сторінки, щось читає і ніби сам до себе бурмоче:

— Гм! “Sonnetarium”. Це значить ціла купа сонетів... Чи хтось таке читає?... “Лотофаги”... “Лестригони”... “Партеніт”... Кого це може привабити? Кому ці мертві назви із стародавньої, до того ж не нашої, історії можуть щось промовити?

Я слухаю, дивлюсь на нього й не знаю, що сказати. Та враз питаю:

— Ви це серйозно, чи жартома?

— Серйозно, — чую відповідь, і бачу в нього на обличчі все ту саму посмішку з домішкою сарказму.

— Вас що дратує: форма сонетів чи їхній зміст?

— І те, і те нічого не варте, — кидає байдуже Осьмачка.

Я навіть розгубився. Але пробую щось заперечити чи пояснити.

— Та ви ж знаєте, що сонет — це найвитонченіша форма поетичного мистецтва. До нього вдавалися всі найвидатніші поети світу — від Петрарки до Франка.

— Та то кожному, мабуть, кортіло показати, що й він може змайструвати таку штуку, — іронічно зауважує Осьмачка.

— Це несерйозно, Тодосю Степановичу. Як ви можете кидати підозру в легковазі до літератури на таких велетнів її, як Іван Франко?

— Я ні на кого нічого злого не кидаю. Я тільки стверджую, що фаворизування сонета, з одного боку, перетворює поета на ремісника, а з другого — збіднює літературу. Не можна ж вередливу людську душу, більше того, — бурхливий рух всесвіту убгати лише в скупі сонетну форму.

— Але колись, за молодих років, — кажу дещо виключно, — ви старанно бігали на літературні вечори “Аспису” й уважно слухали поезії цих “ремісників”.

— Та... бігав. Тільки їхнє ремісництво нам швидко набридло і ми втекли від них. Та от скажіть мені, — раптом спрямовуючи розмову в інший напрямок, каже Осьмачка, — чому це про неоклясиків ніхто не скаже серйозного критичного слова? Вони ж сумнівні патріоти.

— Я не розумію, що ви маєте на увазі.

— Вони негативно ставилися до Єфремова, а Грушевського — зневажали, знецінювали наш, сказати б, національний фонд.

— Тут щось не те, Тодосю Степановичу. Це хтось щось плутає. Хто найактивніше і найближче співпрацював у комісії літератури Академії Наук, якою керував Єфремов? Все ближче оточення Зерова. А Филипович був постійним секретарем і автором та співредактором майже всіх збірників комісії. Оскільки я знаю, вони всі глибоко шанували Єфремова за його широкі знання, за глибинну його працю й ті основи, які він поклав у новий курс української історії літератури. То інша справа, що при всій пошані до академіка Єфремова, вони не поділяли його методології та періодизації. Вони вчені іншого, модернішого покоління і засвоїли собі трохи інший спосіб наукового думання. І це їхнє право. А чому ви гадаєте, що вони зневажили Грушевського, — то я вже й не збагну.

— А “Вбивство” Могилянського — хіба це не зневага?

— О Боже! Та поперше, Могилянський — це ще не неоклясики, а подруге, це лише художнє оповідання, тож і з літературного, і людського боку непристойно його трактувати як справжню біографію даного конкретного вченого, якщо навіть автор наділив свого героя бородою цього вченого. Згодьтеся, що такий підхід до мистецького витвору не об’єктивно-вникливий, а вульгарний, спрощений.

Дискусія у нас була довша, всього зараз не пригадаю. Пам’ятаю тільки, що в Осьмачки все таки залишилося його неприязне застереження до неоклясиків.

* * *

— А чому ніхто з еміграційних критиків не звернув уваги на мого “Зінька Самгородського”, на його мову, мистецькі засоби, ідею? Невже те все там нічого не варте? — якось каже мені Осьмачка.

Камінець був виразно в мій город. Я на це відказав:

— Ви вимагаєте неможливого. Ви ж добре знаєте, що літературної критики як систематично діючого творчого сектора на еміграції не

існує. Люди, що раніш були більш-менш причетні до критичної ділянки, потрапивши в нові умови життя, намагаються пристосуватись до них і вижити. Про золотий час своїх критичних роздумів вони тільки мріють. І це стосується навіть тих кількох щасливців, яким поталанило влаштуватись при університетах та бібліотеках. Бо та їхня робота також вимагає великого напруження, а про побічну, літературно-критичну працю годі й думати. Отож, за цих умов, до яких критиків можна мати якусь там претензію? Тим-то не тільки ваш “Самгородський” залишився належно не оцінений, а й багато інших вартісних творів останнього часу.

Це вочевидь зачепило його за живе і він — тільки глухо — зареагував реплікою:

— Ну, таких, як мій “Самгородський” ви не багато нарахуете...

— Вибачте, — кажу йому, — я не роблю порівнянь. Я лише пробую пояснити, чому на вашого “Самгородського” не з’явилося досі ґрунтовної рецензії.

— Добре, а чому, на вашу думку, деякі рецензенти поставилися так негативно до моєї мови в “Ротонді”? — перескочив Осьмачка на іншу тему.

— Гадаю, тому, що ви цілковито зігнорували норми української літературної мови, так мені здається.

— Де? В чому?

— Ну ви, наприклад, вживаєте в нормальній нібито мові інтелігента такі жаргонізми, як “ліворверт”, “хвершал”, “чамайдан”, “пролітаріят”, або й такі неправильні з погляду граматики форми в іменах по-батькові: “ОвсіЄвич”, “ОлексіЄвич” і багато подібного до цього. Природно, що такий мовний антураж художнього твору разить кожного більш-менш вибагливого читача...

— А знаєте що, — уриває мене раптом Осьмачка, — ви, може, не знаєте або й не хочете знати, що всі оті, як ви кажете, літературно-мовні нормативи мають на собі тавро московської науки. Наші мовознавці — просто раби московського мовного духу. Я ж виходжу з основ органічної будови української народної мови. Якщо народ наш на свій лад щось перекрутив, то це значить, що він виходив із свого органічного сприймання цього слова. Тому для мене таке слово набагато авторитетніше, ніж нормативи вихованців московської науки.

Він на мить замовк. Потім, підвівши голову, глянув з усмішкою на мене і характерним для нього притишеним голосом, але дуже виразно, мовив:

— Я це роблю свідомо. І буду впроваджувати такі слова в українську літературну мову всіма можливими засобами й шляхами.

Бачу, що сперечатись тут зайво. Сміюся дружньо й бажаю йому успіху.

А ось ще кілька побутових сцен.

Якось зранку заходить Осьмачка й делікатно так каже мені:

— Вибачайте, що з такою справою морочу вам голову. Але — мушу. Маю труднощі з кишечником. Чи немає у вас клізми? Порятуйте.

Я просто в розпучі: у мене важкий день, сьогодні я маю лекції. Мені треба дещо продумати, а тут — ця несподівана морока. Клізма у нас є, тільки вона захована в якомусь закапелку. Її хто зна скільки шукатимеш, але хіба ж можна відмовити, коли Тодось приїхав і просить? Кажу йому лаконічно: зачекайте. Кидаюся по всіх закутинах, урешті знаходжу, прилаштовую, що там треба, і вручаю Тодосеві. Він з подякою відходить.

Другий епізод. Ранок. Готуємось до сніданку. Раптом дзвінок. Заходить Осьмачка. В руках звичайна крамнична торбина, чимось напакована. Трохи ніяковіючи, він звертається до Раї:

— Вибачте, чи не міг би я зварити собі каші на вашій плитці?

— Та чому ж ні? Прошу дуже. Я зараз Вам зварю. Якої хочете — вівсяної чи манної? — привітно відповіла Рая.

— О ні! Я сам варитиму. Дякую.

— А хіба там, де ви мешкаєте, нема плитки, що ви аж з Давнтавну мусите їхати до нас варити кашу? — втручаюся вже я в розмову.

— Та я потрапив до нелюдяної господині. Коли я наймав у неї кімнату, то без права користуватися кухнею. Іноді тільки я міг зварити кави чи каші. Але одного разу, коли я зварив собі каші, вона сказала мені, що я дуже забруднив їй кухню й відтоді більше не дозволяє мені каші там варити.

Тодось Степанович діловито витягнув з торбини вівсянку, літр молока і посудину для каші, тоді ще ложку і почав господарити.

— Дивлюсь я, — кажу йому, — на всю цю вашу процедуру й думаю: зайва й непотрібна витрата сил та часу. Чому? Поперше, простіше було б приїхати до нас і просто поснідати з нами. Для чого всі ці речі возити з собою й морочити собі й людям голову? Подруге, на 14-й вулиці є кілька доступних для люду їдалень швидкої обслуги, де за 25 центів можна купити повну тарілку каші. Це без усякої мороки й наполовину дешевше, ніж ота каша, яку ви зараз варите.

На цю мою заввагу Осьмачка відповів:

— Приїжджати до вас щодня на сніданок я не маю права. А щодо каші, яку я варю, то вона напевне на сто відсотків смачніша й споживніша, ніж та, що в “кафетерії”.

Тут уже годі було щось йому заперечити.

Третій епізод. Осьмачка ночує в нас. Уранці дружина готує сніданок. Тодось збирається йти, Рая стурбовано просить його зачекати на сніданок, але він відмовляється, бо в нього негарзд із шлунком — він мусить мати щось дієтичне. І це він підбере собі тільки в “кафетерії”.

Раю хвилює таємничість і впертість Осьмачки. Вона каже:

— Та навіщо вам ходити до кафетерії? Ви скажіть, яка це дієтична страва. Якщо я маю з чого, то приготую.

— Ні, пані, ви того не маєте, — продовжує наче бавитись Осьмачка.

Це Раю вже бере за живе.

— Як то не маю? Що це за така особлива дієтична страва?

Тодось хвилику дивиться на Раю і, посміхаючись, каже:

— Я хотів би погризти свинячі ратиці з квашеним огірком і запити молоком.

Постала майже комедійна ситуація. Я сміюся, Рая відчуває себе ніби трохи ображеною, але, як то мовиться, взявши себе в руки, вона холоднувато і не без іронії зауважує:

— То це така дієта для хворого шлунку? Свинячих ратиць я справді не маю...

Тодось підводиться й каже:

— Отож бачите! То я піду пошукаю. — І таки пішов.

На Раю ці витівки діють погано. Вона каже, що нашому другові все таки чогось бракує. Я зі сміхом запитую:

— Хіба це новина для тебе?

— Але раніше воно не так гостро проявлялось у нього. — І тут таки запитала: — А чого він тепер часто відмовляється з нами снідати? Що це за примха така?

— Думаю, що це в нього особливий симптом психічної хвороби — недовіра до людей. Його опанував страх, що йому хочуть підсунути отрути, отож він не довіряє нікому, в тому числі й нам. Такий стан у нього не вперше. Але не варто цим перейматися. Промине.

Поки ми отак перебалакали, Тодось уже й повернувся.

— Ну як, поснідали ратицями?

— О так, поснідав дуже добре! — каже, усміхаючись, і зразу ж питає: — Чи не міг би я ще перебути у вас яку годину? У мене о четвертій годині зустріч з одним моїм можливим видавцем.

— Прошу дуже, — відказую йому, — канапа до ваших послуг, а на розвагу — ось щойно дістав я том “Історії української літератури”, останнє твориво наших кївських друзів. Там згадують і вас не тихим злим словом.

Він радо взяв книжку і занурився в читання, а я поїхав до архіву. Повертаюся о годині третій. Тодось усе ще з книжкою в руках.

— Ну, як, — питаю, — просвітились? Тепер знаєте своє місце в історії української літератури?

— От сатанюги! Згадуючи моє прізвище, їм, як скаженим псам, люта слина з рота тече. Гриця Косинку вони вже трохи милують, а про мене не можуть спокійно слова вимовити. Та воно й зрозуміло. Косинку вбили і їм тепер легше на душі. А мене — не вдалося! І їх лють розпирає, коли згадують моє ім'я. Отака історія!

Встав, попрощався і пішов. Куди і чи повернетесь — не сказав.

Після того минуло тижнів зо два. Від Осьмачки — жодної вістки. І раптом наприкінці липня приходить від нього лист із “Союзівки” (так зветься відпочинкова оселя УНС у Кетскільських горах, штату Нью-Йорк). В листі читаю: “Всі ми носимо уста, ще не зовсім звиклі до вільного слова... Це наслідок минулого... Тому я боявся говорити, куди я їду... Аж тепер повідомляю, що я в “Союзівці””.

Ну, думаю, Богу дякувати. Там спокій, гарна гірська природа, порівняно безлюддя. Туди вже проміння “москалів” і “гепеви” не досягне і він спокійно працюватиме. Але днів через десять одного пополудня заявляється Осьмачка. З усіма маєтностями: невелика валізка (в якій рукописи), до неї прикріплена течка, а на руці — дощовик. Посвіжілий, трошки присмалений сонцем і гірським повітрям.

— Що сталося? — питаю.

— Нічого особливого, — відповідає Тодось. — Витягла мене із “Союзівки” все та ж справа “Ротонди”. Завтра маю побачення з редактором. Чи дозволите у вас переночувати?

Я, звичайно, даю згоду і пропоную спільну трапезу. Тодось дякує за запрошення, але каже, що має з собою свою перекуску. І тут таки витягає з течки півлітра молока і якийсь яблучний чи сливовий пиріг. І, не відходячи з місця, жваво усе те наминає.

— Оце, — каже, — мій дієтичний підвечірок. А тепер дозвольте мені піти до парку. Я там у якомусь тихому закутку на самоті трохи подумаю, — каже, усміхаючись, Тодось.

Встав і пішов, а я сів за свою роботу. Згодом, о годині восьмій, сходимося, п'ємо чай і продовжуємо нашу розмову.

— Я дзвонив, — каже Тодось, — до пані Сороченко і просив скласти мої книжки в картонні пакунки й вивезти в безпечніше місце. А вона цього не зробила.

Я вирячив на нього очі:

— А чого це вона повинна була пакувати ваші книжки та ще й вивозити кудись?

— А хто ж це може мені зробити? Я її просив, і вона обіцяла, але не зробила, а книжки можуть пропасти.

Ці його не зовсім логічні міркування злостять мене.

— Це, Тодосю Степановичу, чортзна-що з вашого боку. Поети все таки мусять бути джентльменами, — випалюю йому згоряча. — Як це ви могли старшу спрацьовану інтелігентну жінку, яка до того ж узяла на себе організацію фонду Осьмачки і робить це з доброї своєї волі й успішно, як ви могли — кажу — ще й просити її каміння тягати для вас!?

— Та що ви таке вигадуете? — перебиває мене Тодось. — Яке каміння? Таж там книжки пропадають! Вам це щось говорить?

— Книжки пропадають? А чом ви не поїхали, скажімо, навіть сьогодні й самі не спакували те каміння? Але я не розумію ще одного: коли вам стрілило в голову тікати з того мешкання, ви, знаючи ціну тих книжок, чому тоді відразу не спакували їх?

Осьмачка на якусь мить ніби розгубився. Він, мабуть, не чекав, що я накинуся на нього. Тоді трохи оговтався й каже:

— А чи ви розумієте, що коли б я почав ще й пакувати книжки, то ті дияволи були б мене там угепали?

— Виходить, що на цю явну небезпеку ви наражаєте пані Сороченко?

Осьмачка знову глянув на мене своїми сірими, аж зеленкуватими очима і сказав:

— Оце вже ви накрили мене мокрим рядном. Виглядає на те, що я опинився в ролі Фальстафа, який через своє боягузство послав у небезпеку жінку? — Іронічно посміхаючись, Осьмачка дивиться на мене. Я ж натомість спокійно мовив далі:

— Я думаю, Тодосю Степановичу, що всі ці ваші турботи — зайві. Не треба тих ваших книжок пакувати. Відпочивайте ще якийсь час на “Союзівці”, а потім повертайтеся до своєї доброї квартири, плюньте на всіх “москалів” та “гепеушників” і працюйте собі спокійно.

— О ні! — нервово відповів Осьмачка. — Ніколи! Хай її диявол візьме! Туди я не вернуся!

— А де ж ви дінетесь? Знайти нове помешкання у Нью-Йорку майже неможливо.

— Я покину Нью-Йорк.

— Такого кроку я рishуче не схвалюю. Тут ви маєте скромне, але сталє забезпечення...

— Ні, я такого забезпечення не маю.

— Не грішіть, Тодосю Степановичу. Пані Сороченко з фонду оплачує вам помешкання. Крім того, на харчі маєте щомісяця 50 доларів.

Це скромно, але жити можна. Бо он Докія Гуменна, — докинув я, може, не до речі, — живе на 30 доларів місячно!

Осьмачка враз схопився і підвищеним тоном каже:

— І ви їй вірите? Та вона найбагатша серед нас усіх — із одної Канади недавно вивезла понад 5 тисяч доларів!

— Хто вам таку байку розповів?

— Це не байка, а правда! Я знаю точно! Я маю певні відомості, коли їй в Едмонтоні влаштували вечір, то там скидали для неї не по 10, а по 100 доларів. Ось як вона живе на 30 доларів місячно!..

Я вислухав цю тираду й вирішив не сперечатись: марна річ. Тут проявилася інша риса Осьмаччиного характеру — заздрість.

Я переводжу розмову на “Союзівку”. Питаю, як йому там було?

— Добре, — каже, — спокійно. Сподіваюся закінчити свого “Генрі IV”. Ось тільки прикро, чому Костецький і досі не прислав обіцяних 250 доларів.

Я сміюся:

— Не чекайте тих 250 доларів, а закінчайте й висилайте йому обидва переклади.

— Та що ви! Як? А ті 500 доларів, що Костецький обіцяв? Махнути на них рукою?

— Тодосю Степановичу, — кажу йому щиро, — ну звідки Костецький візьме тих 500 доларів? Це просто було його добре дружнє побажання визначити бодай символічно гонорар.

— То чого ж ви радите висилати йому мої переклади?

— А того і для того, що це єдина надія все ж таки опублікувати цю вашу роботу. Бо ні один видавець на еміграції не ризикне таке видавати. А Костецький знає ціну цим перекладам і, можливо, знайде фонди на їх видання. А це вже був би великий успіх. Отже, гонорару він вам не заплатить, але видати переклади — може.

— Я на таке здирство не погоджуся, — каже пригнобленим тоном Осьмачка.

— То ваша воля.

І на цьому наша розмова скінчилася.

* * *

Його також дуже турбувала доля “Ротонди душолюбців”. У пресі з’явився неприхильний відгук на цей твір. На жаль, тепер не можу встановити, коли саме і де. Особливо гостро дорікав критик за антиуенерівський розділ “Чудеев”. Діставав Осьмачка і осудливі листи від прихильників УНР та діячів тієї доби. Закидали вони йому

необ'єктивність, перекручення й суцільну неправду щодо історії УНР. Дорікали в тенденційному й безпідставному розпалюванні ненависти та зневаги до провідників української революції і незалежної держави 17–20-го років. Осьмачка вибухав сарказмом, але аргументів на відповідь йому бракувало. Якось раз, коли Тодось виклав свою реакцію на один добре обґрунтований до нього лист, я запитав його:

— Добре, а скажіть мені, коли це не творчий секрет, звідки ви вхопили такий образ справді чудного Чудеева? З яких джерел запозичили ті приголомшливі ідеї, що їх виклав Чудеев на світанковій зустрічі бідній прибитій горем молодій жінці?

— Та ви, бачу, читали мою “Ротонду”, — мовив дещо притишено Осьмачка. — Гм! То питаєте, звідки в мене ті ідеї і де я надибав Чудеева? Я над тою трагічною добою нашої історії дуже багато думав. І все це — результат кипіння в моїй голові й уяві. Але остаточно наштотхнув мене на синтезу ідеї... один матеріал. — Він на мить замовк. А тоді, підвівшись, мовив: — Та ось краще погляньте самі...

Він узяв свою течку, витяг якийсь журнал, подав його мені і сказав:

— Тут є спогад активного учасника Другого українського військового з'їзду 1917 року. Автор підписався криптонімом, але він відомий військовий діяч, як видно з його писання, і заслуговує на довір'я.

Я подякував, і на тому ми того дня розійшлися. У вільну хвилину я переглянув журнал. Виявляється, це був “Літературно-науковий вісник” за 1923 рік. Числа вже не пригадаю. Криптонім автора спогаду про Другий військовий з'їзд я відразу розгадав: був то полковник Володимир Кедровський з доби УНР. Його спогад із текстом демагогічної промови Гаврилюка я прочитав уважно. Нічого особливого в тій промові не було — жодних америк вона не відкривала. З публікацій того часу я знав багато більше подібних нереалістичних виступів. Кедровський, імовірно, вирішив опублікувати цю промову просто з позиції об'єктивного свідка. І в його спогаді ця промова зовсім не виглядала, як відкриття якоїсь істини. Тепер у критиків УНР увійшло в моду підтасовувати такі крайньо гострі факти й на них будувати свою “правду”. Та це марна річ. З випадкових дрібниць жодної концепції не збудуєш.

Отакі думки снували в моїй голові, коли я прочитав той спогад. На другий чи на третій день прийшов Осьмачка. Першим його запитанням було:

— Ну що, перечитали?

— Перечитав. І маю свою думку. Вона коротко така: насамперед про автора спогадів. В. К. — це криптонім Володимира Кедровського, активного військового і політичного діяча доби Української Народної Республіки, він полковник, член Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, політичний інспектор армії УНР і таке інше, отже, особа, належна до провідних кадрів тогочасної української держави і відповідальна за її політику. Його критичний спогад — ніякий не огульний осуд провідників УНР, а фрагменти промови Гаврилюка він подав, як зразок одного з крайніх спалахів тієї буремної доби. Тож робити на підставі тієї промови якісь ширші узагальнення й оцінку провідництва УНР — хибно й безвідповідально. І всі ті інвективи вашого Чудеева на адресу Центральної Ради, а зокрема на Грушевського як її голову лагідно кажучи, нічого не варті. Вони подають сучасному читачеві каламутне, вузькосектантське висвітлення важливих подій періоду революції і викривлені образи керівних її діячів.

— То що ж, по-вашому, — перебиває мене Осьмачка, — я мусив би викинути розділ “Чудеев”, як шкідливий?

— Я цього не сказав. Мова зараз іде про фальшивий ракурс бачення доби Центральної Ради та її провідних діячів. Чудеев як літературний тип — це питання окреме. Тож дозвольте тепер кілька слів про нього. Я Чудеева сприймаю, як психологічне явище нашої національно-державної трагедії. Це, коли хочете, рідкісно-вдале уосіблення почуття безвиходу, розпачу, або, інакше кажучи, — апокаліптичний зойк української людини на руїнах відновленої нашої держави. Отже, Чудеев — це спалах, повторюю, відчаю і безвиходу. Він пережив катастрофу УНР і опинився в зоні тотального знищення української людини жорстоко-мстивим російським імперським шовінізмом. Чудеев — не аналітик. В усякому разі, цю здібність у нього вже вбили. Він нездатний збагнути складну логіку нашої національної трагедії. Він не бачить і не може бачити перспектив. Він утратив віру в життя. Він стоїть над безоднею і в передсмертному відчаї проклинає колишніх своїх богів. Леся Українка колись прорекла велику істину: “Без надії таки сподіватись”! Але Чудееви на таке вже не здатні були. Вони дійшли до останньої межі зневіри і мусили вмерти. А ваша заслуга, Годосю Степановичу, що ви такий тип трагічної української людини в добу сталінського лихоліття схопили й увіковічили в яскравому образі. Так я дивлюся на вашого Чудеева і вважаю, що він стоїть на місці.

Тодось з напіввідкритим ротом та іронічною посмішкою слухав мою хаотичну тираду і немов хотів кинутися на мене в контратаку.

Але коли я скінчив, він ніби здивовано глянув на мене і характерним для нього тихим голосом зауважив:

— Слухайте, а чому ви про це не напишете? Та мені ще ніхто такого не говорив. Це мені навіть цікаво.

— Напишу, Тодосю Степановичу. Ось тільки вилізу з інших писань, які мене облягли.

Але я так ніколи й не написав. Я сидів тоді над монографією “Теорія і дійсність”, мучився над томом Плевака (мюнхенська друкарня дуже квапила), готував перший з’їзд ОУП “Слово” — і все це вимагало силу часу, праці, нервів...

На закінчення нашої розмови якась внутрішня сила підштовхнула мене сказати:

— Колись ваш трохи старший сучасник, до якого ви наче близько горнулися і який, здається, благословляв вас на дальшу творчу путь — я маю на увазі Павла Тичину, — у зв’язку з загибеллю студентської сотні під Крутами, вибухнув знаменитою строфою: “По кривавій по дорозі нам іти у світ...” Вдумаймося в сенс цього рядка: хоч “по кривавій по дорозі”, але нам таки “іти у світ”! Тут, як бачите, не розпач, не безвихіддя Чудеєва, а усвідомлення чи ствердження нехай і тяжкого, але таки виходу нашого у світ. Не провалля, а перспектива.

Тодось вислухав це і ніби примирливим тоном мовив:

— Я такого вірша у Тичини не знаю. Де він був опублікований?

— Здається, у “Новій Раді” в березні 18-го. А пізніше до жодної збірки не ввійшов.

— Так, так... Цей попович інколи й розумні речі прорікав, але тут же їх лякався, як чорт ладана.

— А чого це ви наче зневажливо називаєте його поповичем? Він, поперше, не попович. А навіть якби й попович, то що ж тут поганого? Важить — інтелект, талант, справжня поезія, а не походження поета.

— Та я не зневажливо. Я тільки підкреслив це, бо він дуже приховує своє справжнє походження. А я колись його шанував. Радо забігав до нього, щоб почитати йому щось нове написане. Бо все ж таки він був уже автором “Сонячних клярнетів”, “Замість сонетів і октав”. Він дуже чутливий був на фальшивий тон, на ритмічну недосконалість, на штампований образ, на неоковирність синтакси. Він охоче приймав мене й Косинку (з Грицьком ми дружили), вислухував нас і давав свої оцінки. Одного разу, пригадую, він став повчати, що ми, мовляв, супроти все більшого тиску й недовіри до нас більшовицької влади повинні бути розумні й хитрі, як змії. Влада дивиться на нас вовком, а ми мусимо довести, переконати її, що ми

щось більше, ніж просто прихильники нової влади. Ми повинні діяти так, щоб нам повірили, що ми не тільки льояльні, а й ідейно переконані творці нового життя. Тільки тоді ми зможемо написати те, що хочемо і як хочемо. Інакше нас роздушуть, мов хробаків.

Почувши цю цікаву пригадку Осьмачки, я подумав: невже Тичина вже тоді сповідував “Кетман”, цей, сказати б, кодекс тактики і стратегії інакодумців доби всепанування ісламу Близького Сходу VII-IX сторіч? Не виключено, бо Тичина вже в той час вивчав перську мову (фарсі), читав Авіценну, знав про боротьбу сект ісламу. І, можливо, йому спало на думку цю методу інакодумців давнього ісламу спробувати перевести на практику в умовах модерної абсолютної диктатури. Бо як інакше пояснити його проповідь розуму й хитрощів? Отаке промайнуло мені в голові. І я спитав:

— Отож Тичина так вас повчав. А ви що ж на те?

— А ми з Косинкою сміялися й уважали, що він просто собі жартує.

— Але його ця філософія, як ви знаєте, врятувала й допомогла досягти високих позицій, — кажу ніби між іншим.

Це як увпекло Осьмачку. І він враз дещо підвищеним тоном зауважив:

— І що він досягнув? Хіба що посади вищого блазня при каті! Не задрю.

— Але ж смерть чигала над його головою. То що, по-вашому, — краще, щоб його були знищили, як багатьох інших?

— Не обов'язково. Просто я думаю, що він став жертвою своїх надто великих хитрощів. Мав би себе трохи стримувати.

На цьому наш діалог і урвався. Та за хвилину я почув від Осьмачки:

— А знаєте, Тичина був ще спритним плагіатором.

Я запитливо глянув на нього, не знаючи, як на це зреагувати.

— Як я вже вам говорив, ми з Косинкою писали тоді багато, але книжок своїх ще не мали. Ми залюбки заходили до Тичини й читали йому свої щойно написані твори. Нам було приємно, що він не просто слухав нас, а й дечим захоплювався, дещо поправляв. Але за якийсь час читаю я нові поезії Тичини і — бий тебе нечиста сило! — впізнаю в них деякі свої найкращі новотвори й образи. Е-е-е, думаю, більше там я не читатиму. Заходив я й пізніше до нього, але вже нічого не читав — нема дурних!

Одного разу ми з Косинкою прийшли, а Тичина й каже:

“От добре, хлопці, що ви з'явилися. Підемо зараз на зустріч з українськими комуністами. Вони приїхали з Харкова. Як їхнє становище зміцниться, то Україна справді стане на свої власні ноги”.

Ми з Косинкою погодилися й подалися з Тичиною до того готелю, де отаборилися ті знатні гості. Із багатьох приїжджих мені запам'я- талися Василь Блакитний, Олександр Шумський, Михайло Полоз, Григорій Гринько, Михайло Яловий. Тичину вони всі знали. Попер- ше, як відомого вже поета. Подруге, мабуть, через Блакитного. Бо ж вони двоє — давні друзі, ще як разом училися на попів у духовній семінарії. Правда, з них вийшли такі добрі попи, тільки не в рясах, — саркастично докинув Осьмачка. — Та й Косинку приїжджі майже всі знали. Він для них був, як свій, бо ж іще 19-го року в їхній газеті “Боротьба” друкував перші оповідання. На мене вони дивилися ніби косо, проте поводитись дуже дружньо. Блакитний — сухенький, блідий і молодий, з русявою борідкою, щоб виглядати поважніше. Шумський — теж молодий, але з чорною борідкою Мефістофеля, видавався старшим. Гринько — коренастий, мовчаз- ний, з великою голеною головою, що нагадувала голову сфінкса. Полоз запам'ятовувався стрункою, військової постави людиною і з сухим, дуже діловим тоном у розмові. Яловий — веселий і добро- душний; з ним ми відразу стали за-панібрата. Взагалі, то були все молоді й мудрі хлопці. Недарма усіх їх згодом Сталін перестріляв.

* * *

Потім Осьмачка знову зник з мого овиду. Але за якийсь тиждень раптом заходить. Бачу настрій згірклий, занепалий.

— У чому річ? — питаю.

— Прикрішій ситуації я ще ніколи не переживав, — каже Тодось. — Я думав, що на еміграції є люди, які тямлять, що таке література. Думав також, що є у мене й друзі, бо багато хто світить переді мною зубами. А виходить — гірко помилився.

— Але в чому ж річ? — ще раз питаю.

— Канадський перекладач не хоче переслати мені перекладу “Ротонди”, поки я не надішлю належної за переклад суми. Мені не вистачає 300 доларів. Мені сказали, що різник Стасюк, людина заможна, любить бути меценатом, і що варто поговорити з ним. Я пішов. Прийняв він наче радо. Каже, що читав “Плян до двору”. І ніби захоплений. Завважає, що сам написав спогади. Дістає книжку, пише люб'язно посвяту й дарує мені. Я все те терпляче витримую і нарешті пояснюю, чого до нього прийшов. Гостинний меценат раптом знітився. Щось почав мимрити, що 300 доларів це грубі гроші, що він витратився на видання своїх спогадів, що зараз перебудовує свою крамницю, а це забирає купу грошви. Тож виді-

лити тепер 300 доларів аж ніяк не може. Я встав і пішов. Бісова душа, думав, що мені досить його влесливої похвали і... його спогадів. Їх я викинув у першу смітникову урну на вулиці.

Звернувся я тоді до “Самопомочі”: своя ж народна кооператива. Але вони дають позику тільки тим, хто має свої вклади в них. Я ж вкладу не маю. Щоправда, там мені сказали, що дадуть позичку й мені, якщо хтось, хто має в них свій рахунок, поручиться за мене. Я звернувся до кількох, що постійно прикидалися моїми прихильниками і друзями. Еге-е-е! Всі відвернулися. Тепер ви розумієте моє становище? — Він на якусь мить замовк. Тоді притишеним дружнім голосом мовив до мене: — Тільки ж ви, прошу, не подумайте, що я з цими жалями прийшов до вас, аби просити позички. Я знаю ваш стан. Ви й так мені багато помагаєте. Ні, я прийшов до вас, щоб висловити свою тяжку гіркоту. Щоб відвести душу. То ж вибачайте. Просто не сила була мовчки носити це у серці. — Знову коротка павза, а тоді: — Сьогодні ж напишу листа Костецькому. Я певний, що тих 250 доларів він мені пришле. Тоді все питання буде розв’язано. Еге ж бо?

Він був неабияк знервований, дуже вражений своєю невдачею, холодом і байдужістю так званих друзів та шанувальників. Правда, 300 доларів на той час — це була досить солідна сума. Коли вже навіть власник ковбасні не відважився такої суми дати, то що можна було вимагати від наших недавно прибулих емігрантів, які переважно ще тремтіли над кожним центом! Я це розумів і тому не дуже дорікав тим “друзям”, що відмовили Осьмачці. Але мені стало якось боляче за нього. Його зневіра в людях, його наївна віра в ненадійного Костецького, мене лякали. Що робити? Як допомогти? Власне, як допомогти — ясно: треба ризикнути трьомастами доларів. І я блискавично вирішую цей тягар взяти на себе. Ніби між іншим питаю Тодосю, кого він просив поручитися в “Самопомочі”? Він назвав Юрія Лавріненка, Михайла Ветухова, Вадима Лесича, Петра Марченка і ще дві чи три особи, прізвища яких я забув. Невже й Марченко йому відмовив? (Інженер Петро Марченко, випускник Харківського політехнічного інституту і мій приятель, був великим любителем поезії та поетів.) А може, до Марченка Тодось і не звертався, бо той же недавно й так йому багато допомагав.

— І всі відмовили?

— Всі.

— Знаєте що, — кажу, — поїдьмо-но ще раз до “Самопомочі”.

— Та я там уже кілька разів бував. Не можуть. Я не маю в них рахунку. Марні розмови.

— Нічого, поговорю ще я.

І ми поїхали. Тоді в “Самопомочі” орудував давній, ще з України, народний кооператор Раковський.

— Треба, — кажу, — дати цій людині позичку. Зрештою, вам же відомо, що це славний наш поет.

Раковський знав, що я голова ОУП “Слово”.

— Та я б охоче, але... ви поручитесь?

— Так!

— Тоді справа розв’язана. Потрібно 5 доларів, щоб пан Осьмачка став членом “Самопомочі”.

Я витягаю п’ять доларів. Осьмачка ставить свій підпис і одержує членську книжечку. Я підписую доручення й Раковський зникає в робочій кімнаті “Самопомочі”. Ми сідаємо на канапу. Тодось ще не зовсім зорієнтований і дещо розгублений. Він запитує:

— Чи що з цього вийде?

— Не знаю, — кажу йому, — побачимо.

Раковський пішов обговорити нашу справу. Осьмачка сидить, як на голках. За якийсь час його кличуть до каси. Бачу, передають йому пачку грошей. Він затискує їх у кулаці й з особливим блиском у очах прямує до мене. І каже:

— Знаєте — позичили! — Тодось дивиться на мене й питає: — То ви поручилися?

— Поручився.

— І зробили мене членом “Самопомочі”?

— Так.

Осьмачка хвильку мовчки дивиться на мене, а тоді вибухає:

— Знаєте... це як уві сні! Просто й швидко. А я ж стільки мучився, до кого не звертався... Ні, це міг зробити тільки справжній друг. Спасибі! Але не турбуйтеся, я поверну позику. Повірте. Ось тільки пришло Костецький...

Почувши згадку про Костецького, я усміхаюся й кажу жартівливо:

— Тодосю Степановичу, все гаразд. Хай живе “Ротонда”!

Ми попрощалися. Тодось поїхав у своїх справах, а звідти — на “Союзівку”.

* * *

1 серпня (це того самого 1958 року) я зі своїм сином Тодьом виїхав до Канади, де ми з Самчуками майже місяць прожили на фермі Івахнюків. А повернувшись наприкінці серпня, я довідався, що Осьмачка зник із “Союзівки”. Згодом дійшли до мене ще чутки, що

бачили Осьмачку в Сіракузах та Рочестері і що звідти він подався до Чікаго — все ніби в пошуках роботи. Але то все були тільки чутки. Аж це 4 жовтня дістаю коротенького листа від нього з Міннеаполісу. Чого він там опинився, що робить — не можна було збагнути. Лист закінчувався багатозначним реченням: “Тут відбувається страх важлива справа. Пізніше визнаєте”.

Тоді був саме скажений час готування до першого з’їзду ОУП “Слово”. Я, будучи замотеличений до краю, навіть не певен, чи взагалі відповів на того листа. Знаю тільки, що запрошення на з’їзд я йому вислав. Осьмачка озвався дружнім привітальним листом до з’їзду. І на тому наш контакт знов урвався.

4 квітня 1959 року Осьмачка повернувся до Нью-Йорку. Просто з вокзалу він найперше заїхав до мене і тут без усяких передмов виклав на стіл досить пристойно видану книжку під назвою “Red Assassins” — “Червоні душоубці”. То був англомовний переклад його “Ротонди душоубців”.

— Оце, — каже, — наслідок тих дуже важливих подій у Міннеаполісі, про які я вам натякав у листі. Знайшов я там видавця, котрий охоче видав мою книжку. Розіслав уже примірники відомим рецензентам. Цікаво, що напишуть. А завтра один примірник я сам віднесу до “Нью-Йорк таймс”.

Я привітав його з успіхом, але не радив самому нести книжку до редакції. Такі авторські дарунки поважні газети в США розглядають як халтуру, як літературу нижчого гатунку. Вони звертають увагу (і то не завжди) на книжки, що їх присилають видавництва.

Чи послухав мене Тодось, не знаю. Здається, ні. Він дуже вірив, що “Ротонда” проб’є всі перешкоди і знайде свого читача в американському світі. На жаль, він помилився. Книжка розголосу не дістала. І то зрозуміло: проблематика, типаж, та й форма “Ротонди” не відповідали ментальності американського читацтва.

Відразу гостро постало питання про оселю для Осьмачки. Звичайно, на початку він може трохи перебути у нас. Але це не розв’язує питання. Дзвоню до Петра Марченка. Він тут таки викладає цілком конкретний плян: “Насамперед на деякий час Осьмачка оселиться у мене”. А там, каже, “підшукаємо щось відповідніше для нього”. І вже на другий чи третій день Петро Пилипович приїхав по Осьмачку. Перебування в подружжя Марченків виявилось добрим відпочинком для Осьмачки. Петро і його симпатична дружина Леся були чудовими співрозмовниками. Вони у вільну годину радо вислуховували давні й нові поезії свого гостя і розпитували його про ціле коло відомих їм поетів. Один епізод занотую тут зі слів

Марченка. Якось пригадавши кількох видатних еміграційних поетів, Марченко запитав Осьмачку:

— Скажіть, Годосю Степановичу, як ви дивитесь на Василя Барку?

Осьмачка хвилинку помовчав, а тоді каже:

— Знаєте, коли розмовляєш з цією людиною про літературу, мистецтво, про життя, мораль, то відчуваєш, що вона талановита і розумна. Але починаєш читати її поезії, то не віриться, що їх писала та сама розумна людина.

Марченко переказував ще й інші думки та вислови Осьмаччині, але не все з того мені запам'яталося. Трохи перегодом подружжя Марченків за допомогою Марини і Юрія Зеленських, своїх приятелів із Квінсу, знайшли в українській родині Янцевичів добру ізольовану кімнату. Господарі охоче погодилися винайняти її, ось там і оселився Осьмачка. Все, здавалося, налагодилось. Однак з часом господарі стали помічати якісь дивні події в квартирантовій кімнаті. Серед ночі він починав пересувати меблі, ходити й стукати. А це одного ранку господарі зауважили, що перед вікнами в кімнаті постала ціла барикада: підсунено стіл, на ньому поставлено стільці й валізи, накидано ковдри. Що за лиха година? Виявляється, — як пояснив їм Осьмачка, — тут його знову знайшли “агенти гепеви” й почали тероризувати своїми всепроникними струмами. Господарі телефонують Марченкам та Зеленським і просять негайно забрати такого дивного квартиранта, бо інакше вони звернуться до поліції. Зеленські й Марченки вмовляли Осьмачку не робити прикросців господарям, запевняли його, що жадного струму ніхто не спрямує і не може спрямовувати. Але нічого не допомогло. У нього почалася нова стадія хвороби. Дзвонять мені — мовляв, що робити? Так ніби я це знаю! Що ж, кажу: нехай він прийде до мене. Тодось прийшов.

— Як справи? — питаю його.

— Та як — б'ють чортові москалі й не дають жити!

— А може, то вам тільки здається? — кидаю йому.

— Зда-е-ть-ся! — протяжно, з гіркою іронією відповідає Тодось. — Побули б ви в моїй шкурі — тоді відчули б, як то здається.

Бачу, що тут нічим не переконаєш. Та й порадити нема чого. Врешті кажу йому:

— Коли не буде де переночувати, приходьте. Місце у нас на підлозі ще є.

Він дякує і каже, що зараз піде на Давнтавн і пошукає там якогось кутка. Так знову почалися Осьмаччині злигодні. Від квітня до липня 1959 року він змінив чотири мешкання, і кінця цьому не було видно. Я став думати, як цьому зарадити. Раптом пригадав собі свого

київського знайомого М. Радолицького, котрий на Бронксі (північна частина Нью-Йорку) мав невеликий, але прибутковий бізнес — контору купівлі й продажу нерухомостей “Дружба” (“Druzhiba”). У нього повсякчас були для продажу порожні будинки. Я подзвонив і спитав його, чи не міг би він у котромусь із цих порожніх будинків примістити Осьмачку. Він відповів, що йому якраз потрібен мешканець до одного будинку і він охоче візьме Осьмачку. Осьмачка зразу пристав на таку пропозицію, тим більше, що оселя буде безкоштовною і він сам собі господарюватиме в ній. Був це будинок під ч. 1172 Ваят стріт на Бронксі, ще й навіть умебльований. Коли Осьмачка перебрався туди, почався новий, здавалося, спокійний відтинок в його бутті. Іноді він приходив до нас — стриманий і дотепний. А одного разу прийшов увесь — руки й обличчя — в незмитій фарбі.

— Що таке? — питаю. — Ви що, найняли хати фарбувати?

— Так, — каже, — найнявся, — і при тому іронічно посміхається.

Виявляється, якимось зайшов до нього Радолицький і сказав, що мусить пофарбувати весь будинок усередині й зокола. Це значить, щоб Осьмачка не здивувався, коли одного дня прибуде маляр. Тоді Осьмачка нібито спитав Радолицького, чи не міг би він, Осьмачка тобто, пофарбувати будинок за ті гроші, що їх призначено маляреві? Радолицький виявив сумнів, чи наш поет розуміється на фарбуванні приміщень. І наче почав перевіряти його й переконався, що він таки знає, як фарбувати будинки. Запропонував йому платню (напевно, дуже занижену), на що Осьмачка погодився. Привіз фарби, драбини, щітки, вказав, якими фарбами фарбувати ті чи ті кімнати і поїхав. А Годось — ось уже тиждень чи й більше — фарбує. В середині кімнати вже готові, Радолицький оглянув їх і ніби залишився задоволений. Тепер Годось береться за фарбування ззовні. Він розповідає всю цю епопею веселим бадьорим тоном і з нездоланим своїм гумором.

Так жив і працював Осьмачка в цьому безкоштовному мешканні, і було йому, здавалося, спокійно й безтурботно. “Гепева” його там не знаходила й не біла струмом. Принаймні, він тоді ніколи на це не скаржився. Навпаки, казав, що йому добре працюється. Відшліфовує свої переклади “Макбета” й “Короля Генрі IV”, що їх “цими днями” висилає Костецькому. Той поклявся в останньому листі, що ось-ось вишле гроші. Одне слово, ніщо не віщувало якоїсь нової кризи в Осьмаччиному житті. Аж це раптом дзвонить мені Радолицький: 16 квітня 1960 року Осьмачка зник з будинку. Здав ключа, а куди подався — не сказав.

Що за нова містерія! Ні разу він мені про свій намір кудись вибратись не натякав. Збігло ще місяців два. І ось у червні дістаю від нього листа з Філядельфії. Пише, що тиняється, мов неприкаяний, ні роботи, ні мешкання знайти не може. Зараз дала йому притулок дружина Миколи Куліша Антоніна, що й сама з дочкою насилу перебивається з дня на день. Це щось неймовірне! Телефоную до Остапа Тарнавського — він тоді, здається, ще був співробітником ЗУАДКу — і прошу заопікуватись Осьмачкою. Знайшли вони там Осьмачку і влаштували доглядачем будинку ЗУАДКу. Дали йому кімнату і призначили 100 доларів місячно — умови, цілком пристойні для прожиття і творчості. Тарнавський організував людний літературний вечір, на якому Осьмачка читанням своїх поезій і особистим поведженням прихилив до себе публіку. “Виглядав він гідно”, — як казала мені згодом Галина Журба. Отож знову все склалося ніби добре, і ніяких причин для бунту чи втечі не було. Так тривало до лютого 61-го року. Наприкінці того місяця, нікому нічого не сказавши, Осьмачка зникає і з Філядельфії. За якийсь місяць прийшла вістка, що його бачили в Парижі, звідки він кудись уже встиг виїхати. Далі його сліди губляться. Аж на початку червня приходить лист з Мюнхену — від Майстренка чи Кошелівця, не пригадаю тепер. Довідаюся з листа, що в котромусь мюнхенському шпиталі лежить паралізований Осьмачка.

Оце так маєш! І треба ж було задля цього летіти за океан! Пишу відразу моїм мюнхенським друзям: професорові Івану Бакалу (Інститут вивчення культури і політики СРСР), Майстренкові, Кошелівцеві — аби заопікувалися Осьмачкою та його речами (архівом, що завше був при ньому) і по змозі з'ясували, як і чому він опинився в Мюнхені. З їхніх листів, яких під руками тепер не маю, мені запам'яталося таке: із США Осьмачка потрапив чи не до Югославії, а тижнів за два-три опинився в Парижі. Грошей на прожиття в нього вже не було, і він почав жити як безпритульний. Паризька поліція швидко звернула увагу на нового, імпазантного вигляду, безпритульника. Перевірили у нього документи і коли виявили, що це американський громадянин, відвезли його до американської амбасаді. Там, довідавшись, що він ще й поет, дали йому трохи грошей і квиток на літак до США — з тим, щоб він негайно повернувся до Штатів. Осьмачка обіцяв. Але ж сів і полетів до Мюнхену. Мета була: зустрітись з Костецьким, довідатись як іде друк його перекладів Шекспірових драм і найголовніше — вирвати давно обіцяний гонорар у 500 доларів. Мюнхенці, тобто українська

громада його, прийняли Осьмачку холодно й байдуже. Він не мав навіть де переночувати. Часом, коли щастило з дозволом, ночував у нужденних еміграційних установах, але переважно — на лавках у парку над Ізаром. На одній з таких лавок наприкінці травня 61-го року його розбив параліч — він лежав у безпам'яті. Під головою у нього була течка з рукописами й документами, а поруч — маленька валіза, наповнена машинописами й деякими його книжками. Поліція, з'ясувавши, що цей невідомець — із США, тут таки спровадила його до шпиталю й повідомила про це американську амбасаду. Вістка ця швидко дісталася й до української громади, а невдовзі дійшла й до мене.

Отака загалом була інформація з Мюнхену про Осьмаччину пригоди. Після мого звернення мої мюнхенські друзі ретельно зібрали все, що поліція знайшла коло Осьмачки в парку, і склали у Бакала (наступного року він привіз усе це і здав на зберігання до архіву УВАН у США). Тим часом друзі мої писали, що відвідують Осьмачку в лікарні, що він довго лежав непритомний, але згодом почав поволі рухатися й говорити — отже, була надія на покращення.

В перші дні ще непритомного Осьмачку відвідали Іван Багрянний і Микола Ливицький. Згодом, уже через рік, Багрянний, доставши вістку про смерть Осьмачки, яка сталася 7 вересня 1962 року, написав мені того ж дня:

“Останній раз я бачив його в лікарні в Мюнхені, розбитого паралічем і безпам'ятного, в ліжку витягнутого на весь зріст, суворого як Данте. Всіма забутого і покинутого. Ця разюча подібність задуманого, в безпам'ятстві, вимученого і вже потойбічного Осьмачки до Данте потрясла мене до самої глибини душі. І я тоді мало не заломився навіки в моїй вірі в українську людину, для якої і найкращі сини нації — порожнеча.

Не знаю коли, але якщо моє серце трохи протягне, якщо його не доконає швидким темпом наша сумна і замрячена дійсність, я вирізблю той образ Осьмачки, який лишився в моїй душі”.

Мої згадані мюнхенські друзі регулярно інформували мене про стан Осьмачки, про те, як повільно він одужував. Тривало це понад місяць часу. Так, Іван Бакало писав, що Осьмачка потроху приходить до пам'яті, говорить уже майже вільно, сам підводиться і сидить. Ліва рука рухається задовільно. З американської амбасади уважно стежать за процесом одужання і, очевидячки, мають намір відправити Осьмачку до Америки. І справді, десь у другій половині липня його, вже більш-менш зміцнілого, спеціальним військовим транспортним літа-

ком привезли до США і примістили у шпиталі для психічно хворих військовиків за адресою Валеї Фордж, Головний шпиталь, Феніксвіл (Valley Forge, General Hospital, Phoenixville) у штаті Пенсільванія.

Коли ж з'ясувалося, що Осьмачка не військовик, а в його течці знайшли мої листи, адресу й телефон, то вирішили, що я найближча до нього особа, і негайно зателефонували мені. Чую виразний чоловічий голос: діловим тоном мене повідомляють, що до військового Головного шпиталю у Валеї Форджі потрапив з Європи мій друг Теодосій Осьмачка. Просять терміново вжити заходів, щоб забрати його від них. Я подякував, повісив слухавку і гірко подумав: яких же заходів я можу вжити? Куди і як мені його забрати? Я ж не мав на те ані технічних, ані матеріальних засобів. Але відчував поза всім, що мушу таки щось робити. Насамперед я подзвонив до голови ЗУАДКу д-ра Галана й одночас — до Остапа Тарнавського, він був уже секретарем ОУП "Слово". З'ясував їм ситуацію й попросив, аби хтось із них негайно поїхав до того шпиталю у Валеї Форджі і там з адміністрацією з'ясував, як і куди краще перевезти Осьмачку. Обидва обіцяли допомогти. Але я так і не знаю, чи встигли вони побувати в шпиталі, бо адміністрація його, не дочекавшись мого термінового приїзду, справу розв'язала сама: своїм коштом відправила Осьмачку до знайомого вже йому шпиталю Бельв'ю в Нью-Йорку. Звіди оперативно (15 серпня 1961 року), не повідомивши навіть мене, перевели Тодосія Степановича до психіатричного відділу великого шпиталю Пілгрім (Pilgrim State Hospital) у Лонг-Айленді. 20 серпня я вперше відвідав там Осьмачку. Добирався туди нелегким залізничним шляхом з Нью-Йорку. Від останньої зупинки до Пілгріму треба було ще тюпати пішки добрі півгодини. У реєстраційному відділі шпиталю мене попросили насамперед зайти до головного лікаря психіатричного відділу. Той лікар виявився людиною похилого віку, статечною і явно з глибоким досвідом. Осьмачка його неабияк зацікавив як представник загадкового радянського світу, поет, що не говорить англійською мовою і водночас — перекладає Шекспіра. Він пильно вислухав біографічну канву Осьмачки й сказав, що це дуже важливо для того, щоб виробити правильне ставлення до цього пацієнта тепер. Він також сказав мені, що на його думку, як і на думку адміністрації шпиталю, я є опікуном Осьмачки, отож усе листування та пенсія хворого йтимуть на моє ім'я. Я не відмовлявся, бо бачив і розумів, що Осьмачка не має нікого з рідні, хто б зацікавився його долею.

Побачивши мене, Тодось дуже зрадів. Я був перший українець, що відвідав його в цьому шпиталі, і він це оцінив. Він сидів у само-

катній колясці. Вигукнувши радісно моє ім'я, він простяг до мене праву руку. Ліва рука й нога його ще не діяли вільно. На ньому був шпитальний халат темносірого кольору. Виглядав він вимучено: зморшки на обличчі виразно поглибилися, колір обличчя став жовтосірим і вицвілим. Охоче брав фрукти й печиво, які я приніс, і жваво їх наминав. Але тут таки висловив заклопотання долею своїх рукописів, що були в течці та валізці. Я сказав, що все це збережено в мюнхенському Інституті вивчення СРСР, де працює професор Іван Бакало, котрий найближчим часом перевезе рукописи до США. Це Осьмачку заспокоїло.

На обставини він не нарікав, але в подальшій розмові кинув:

— Якби мене хто звідси забрав!..

Я на те сказав йому тільки одне: що насамперед треба одужати в шпиталі, а тоді вже подумаємо, як і куди звідси вибратись. Видно було, що після паралічного струсу в нього почала прокидатись жадоба до розумової роботи. Він просив мене принести йому щось із творів Лесі Українки, — вона була чи не єдиною з новітньої класики, перед якою він клонив свою голову. Просив також принести “Пісню про Гайявату” Лонгфелло, англійською мовою, а також чистий бльокнот. Все це наступної візити я приніс йому. І Лесею Українку, і “Пісню про Гайявату” він читав до останніх своїх днів. І не тільки читав, а й робив на берегах свої зауваги. Я бачив ті примітки, але так і не урвав вільної часини, аби прочитати їх. Вони б напевне сказали щось нове про інтелектуальний стан Осьмачки того часу. На жаль, усе це, спаковане в його архіві, лежить і досі не вивчене.

Якось я побачив у нього під подушкою не тільки бльокнот, якого я йому приніс, а й великий жмут списаного його кривулями паперу.

— Що це за рукопис? — питаю його. — Ви щось пишете?

— Та то різні начерки, які я ще раніше робив, а тепер перечитую, дещо виправляю, дещо додаю нове. А, знаєте, воно дороге мені, бо в кишені піджака приїхало зі мною. І не розгубилося.

— Але що це — повість чи роман?

— Ні, то нотатки різного мотлоху, що інколи спадає мені на думку — про людей, про поетів, про книжки — одне слово — усякий дріб'язок.

Це мене заінтригувало. Я попросив переглянути ті записи. Він витяг їх з-під подушки і дав мені. Я нашвидку пробіг те все оком і побачив, що там є чимало афоризмів та думок, які вже можна було б і публікувати і цим урятувати від загибелі. Ось хоча б такі висловлювання:

“Коли трапляється мені велике горе, то завжди Шевченко, Шекспір і Гете встають передо мною, викликають гіркі думки, а під кінець дають утіху і заспокоєння”.

“Гете був і є такий же, як і Шекспір, — байдужий серед людського горя. Після Сатани зараз же стоять Шекспір і Гете”.

“Я певний, що якби Шевченко з’явився перед Шекспіром і Гете, то вони б мали його перед своїми духовними очима, як божество, щось подібне до богочоловіка. Бо Шевченко збільшив славу Спасителя як людолюба”.

Мені й справді здалося, що ті нотатки на розрізних аркушах таки досить цікаві. Тим більше, що такий жанр у творчості Осьмачки був невідомий. Я попросив Осьмачку дати мені їх, щоб перечитати те все уважно, упорядкувати, погодити з ним і опублікувати у збірнику “Слово”, якого я тоді інтенсивно готував. Так воно й сталося. Вибірку з тих записів було вміщено в першому випуску нашого збірника (1962 р.) — під заголовком “Думки (Із шпитального нотатника)”. На жаль, сам Тодось Степанович уже не побачив їх друкованими: його не стало, коли збірник був ще в друкарні. Мені тоді довелося негайно викинути дещо з хроніки, щоб знайти місце для некролога про щойно спочилого славного нашого побратима.

На сторінках “Пісні про Гайявату” багато строф були окреслені непевною рукою Осьмачки. Зовсім інша доля спіткала бльокнот. Перші сторінки його були виповнені не досить логічно викладеними афоризмами, думками, враженнями. Але щодалі більш на сторінках траплялося плутаних, а то й безглузвих речень і окремих слів без видимого зв’язку з контекстом та нерозбірливих складів і літер. А згодом пішли вже геть чисто якісь кривулі, гачки, риски й крапки. Мені видавалося, що це було свідченням інтелектуального занепаду. Проте коли я ще мав нагоду розмовляти з ним, то начебто процес думання його був неушкоджений. Мова у нього була логічна, навіть із спалахами властивого йому гумору.

Пригадую такий епізод. Однієї суботи я приїхав з пані Мариною Зеленською. Він дуже зрадив, побачивши цю милу вродливу жінку, свою добру знайому. Вітаючись, вона простягла йому долоню. Тодось зніяковіло засмикався, вхопив якусь білу шматинку й почав старанно витирати свою руку, а при тому, усміхаючись, зауважив: “Вибачте, пані Марино, бо, знаєте, у мене руки, як у kota язик”.

Цей безпосередній селянський дотеп створив певне відпруження в нашій зустрічі. Ми засміялися, й далі розмова пішла дружньою колеєю.

При наступних наших зустрічах розмови були часом буденні, але часом і цікаві. Коли в нас вичерпувалася тема різних особистих болів та нарікань, Осьмачка цілком свідомо переходив до загально-суспільних і літературних питань. Якимось він спитав:

— Що чувати з України? Чи є там щось надійне?

Я на це йому відповів: чи знає він, що із славної когорти “Ланки” живим вернувся з концтраку тільки Антоненко-Давидович і написав навіть новий роман “За ширмою”? На цю мою інформацію Осьмачка зреагував якимось дивно:

— Так... я чув. Справді, він єдиний з усіх... Двадцять років відбув каторги... і вижив... Так, я знав його. Це з тих, що не хочуть умирати... І не вмуть!

Тоді замовк. За хвилику, однак, запитує:

— А роман цікавий?

— Не знаю. Я не читав ще.

— А чи є щось свіже і справді нове в поезії? — знову запитує.

— Є! На мою думку, це щось надзвичайне — молода поетична плеяда. — І тут я згадав йому імена, тоді в нас дуже читані: Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Дмитра Павличка, Віталія Коротича і ще добрий десяток інших молодих.

— І ви думаєте, що це справді щось вартісне?

— Якщо їм не постинають голови, то це буде значущий здобуток нашої поезії. А ще ж я забув сказати вам, що поряд з цим спалахом поетичних талантів творять літературні критики великої сили аналітичної думки й громадянської відваги: Іван Дзюба, Іван Світличний та Євген Сверстюк. Є й інші, тільки зараз їхніх прізвищ не пригадаю.

Тодось слухав уважно. Потім ще запитав:

— А в прозі?

— У прозі обнадійливим є Олесь Гончар, — відповідаю.

— Це цікаво. Може, й справді це покоління скаже те, чого ми не зуміли. Може, й справді... — тихо промовив Осьмачка.

Іншим разом я сказав йому, що потроху збираю матеріал до другого збірника “Слово” й дуже хотів би мати щось із його творів.

На це він трохи сумовито мовив:

— Якби прийшла моя валіза з Мюнхену, то можна було б дешево знайти. А так... — і він замовк.

Щоб вивести Тодосю із сумного стану, я раптом кажу:

— А знаєте, у нас заплановано видати збірник вибраних літературознавчих праць Павла Филиповича.

Це враз його ніби збудило й підбадьорило:

— О, це дуже розумна ідея! А як з поезіями?

— Поезії Павла Филиповича готує його брат Олександр, він живе в Міннеаполісі. Він хоче до збірки написати ґрунтовну хроніку родини Филиповичів, має на те якісь сімейні документи.

Осьмачка згідливо похитував головою й повторював:

— Дуже добре, дуже добре. А літературознавчу спадщину хто готуватиме?

— На жаль, умовили мене.

— Та чому ж “на жаль”? Велике діло ви зробите. То був мудрий і чесний письменник. “Шануй гніздо старого черногуза”, — процитував він заголовковий рядок однієї поезії Филиповича. — Я його знав. Була то велика, вчена і чесна людина.

Мене здивувала ясність думки й добра пам’ять Осьмачки, коли мова зайшла про літературу та його давніх сучасників.

Так тривали мої відвідини Осьмачки й наші принагідні розмови аж до кінця серпня 1962 року. Мушу сказати, що при моєму надмірному завантаженні це був вельми обтяжливий обов’язок: він вимотував з мене усі сили. І все таки кинути Осьмачку напризволяще я не міг. І тоді подумалось мені: невже у великій українській громаді Нью-Йорку та його околиць нема нікого, хто міг хоча б наполовину полегшити моє становище й відвідати Осьмачку бодай двічі на місяць. Де ж поетові шанувальники ділися? Де “друзі-письменники”? А може, не знають, що він хворий? І я вирішив звернутися до сумління української громади, а зокрема до письменницької братії із закликом. Не пригадаю вже тепер точно, але чомусь думаю, що саме на початку 62-го року у “Свободі” я опублікував звернення до всіх людей доброї волі й “друзів-письменників”. Мовляв, у такому-то шпиталі лежить паралізований видатний наш поет, то щоб полегшити тяжкий стан недужого, прохання відвідати його і цим засвідчити своє співчуття, турботу й пошану. І ось “патріотична” і “гуманна” українська громада Нью-Йорку з околицями, а зосібна “інженери людських душ”, “брати-письменники”, відгукнулися на мій заклик, лагідно кажучи, — мовчанням і байдужістю. Це мене тяжко вдарило. Я збагнув, що живу не серед людей, згуртованих почуттям людського братерства, а серед збайдужілих заробітчан і грошоробів. Єдиною особою, що відгукнулася на мій заклик і відвідала Осьмачку, була Ізидора Петрівна Косач-Борисова — молодша сестра Лесі Українки, жінка похилого віку, але великого людського серця і глибокого громадського інстинкту. Вона розповідала мені пізніше, що Осьмачка дуже зрадів, як побачив її. — не знав, де й посадити коло себе. Був тоді веселий і говіркий, згадував Київ. Показував книжку Лесі

Українки. “Під час тієї нашої розмови, — казала Ізидора Петрівна, — до палати ввійшла симпатична молода медсестра. Професійно всміхаючись, вона промовила пару привітних фраз і запропонувала Осьмачці зужити належні пігулки. Потім чемно попрощалася й вийшла. Тодось із сяючим обличчям дещо інтимним тоном сказав: ‘А знаєте, вона закохана в мене’. І це, — вела далі Ізидора Петрівна, — говорив він серйозно, з почуттям душевного щастя”. Гостя не стала Осьмачці перечити. Вибачливо усміхнувшись, вона тільки побажала йому щастя й швидкого одужання.

* * *

Ну, а загалом, коли йшлося про клопітні відвідини Осьмачки, я залишився одинцем. Як я вже не раз згадував, у різні складні моменти моїх стосунків з Осьмачкою на допомогу мені приходили подружжя Лесі й Петра Марченків і Марини та Юрія Зеленських. Тож і тепер, ще до мого звернення в пресі та й опісля, вони іноді допомагали мені своїми автами доїздити до шпиталю, а при тому й самі відвідували Тодосю. Але вони не могли щотижня мене возити. Через це я здебільша мусив добиратись туди власними можливостями: метро, поїзд і далі на своїх двох. Іншого виходу не було. Позбавити Осьмачку зв’язку із зовнішнім світом довше, як на один тиждень, я просто морально не міг. Тодось ніби й не нарікав на лікарняні умови, але все таки час від часу мрійливо натякав, що добре було б, якби хтось його звідси забрав. Йому хотілося ще пожити якимось по-людському...

— Я не обтяжував би жадної родини, — казав він. — Мені б тільки якусь окрему псячу буду, і я нікому б не заважав, — повторював він мені вже так, за звичкою, не сподіваючись, що я можу тут чимось реальним допомогти.

У такі хвилини я заспокоював його, як міг, бо не бачив найменшої можливості реально йому зарадити.

Наприкінці серпня 1962 року до Нью-Йорку приїхав з Мінеаполісу доктор Михайло Міщенко, психіатр за фахом і давній Осьмаччин приятель. Він подзвонив мені і сказав, що хотів би зі мною відвідати Осьмачку. Десь так 30 чи 31 серпня ми поїхали. Дорогою він купив пачку якогось печива і пляшку сливового соку. Осьмачка відразу впізнав свого давнього знайомця. Радо взяв подарунки і, перепросивши гостя, почав одразу потроху попивати сік. Зайшла мова про його перебування у шпиталі. Він тут таки звернувся до Міщенка з проханням знайти йому деінде краще

пристанцище. Міщенко обіцяв пошукати, а тим часом звернув увагу, що Тодось уже вихилив більшу половину пляшки.

— Не пийте стільки. Цей сік дуже ослаблює.

Тодось посміхнувся й відповів жартома:

— Не турбуйтеся. Мій шлунок витривалий. Він розвільнень не знає й навіть кістки перемелює.

— То добре, — зауважив Міщенко, — але я все ж раджу не пити більше.

Однак у пляшці вже мало що й лишилося — вона була майже порожня.

На другий чи третій день д-р Міщенко подзвонив мені й повідомив, що знайшов добрий будинок для старих людей. Умови життя й обслуга набагато кращі, ніж у шпиталі. А найважливіше, що тут працюють дві його добрі знайомі: головна лікарка і головна наглядачка, обидві українки. Вони дуже перейнялися долею Осьмачки й обіцяють створити йому найкращі побутові умови. Коли справу буде оформлено, — зателефонують. Тоді спільним зусиллям організуємо перевезення Осьмачки до того будинку для старих. На цьому й погодилися. Здавалося, усе йшло якнайкраще. Проминуло ще кілька днів. Раптом 7 вересня о 10 годині ранку телефон. Слухаю. “Говорять із шпиталю Пілґрім. Ваш приятель Теодосій Осьмачка сьогодні о 6 годині ранку помер. Просимо негайно вжити належних заходів для похорону. Тіло покійника лежить у морзі шпиталю”.

Це прозвучало як грім з ясного неба! Даремно було розпитувати, як воно сталося, чим саме спричинено. Мені зробилося млосно. Я сів. П'ять фатальних слів крутилися в моїй голові: “...Помер... негайно вжити належних заходів...”. Поволі починаю усвідомлювати, що це практично означає: 1) домовитися з похоронним закладом Яреми про деталі похорону; 2) терміново з'їздити до Бавнд-Бруку і там у консисторії домовитись за місце на цвинтарі; 3) устійнити дату й порядок похоронної процедури; 4) написати дві оповістки — про смерть і про дату похорону; 5) взяти на себе всю його заборгованість у “Самопомочі”; 6) подбати про літературну спадщину Осьмачки. Це тільки найголовніше, бо насправді обов'язків випало куди більше. І все це навалилося на мою вкрай заклопотану голову, коли допомоги анізвідки. Але що ж — мушу. “Так велел мне Рок” — це, здається, з Єсеніна.

Моє пресове повідомлення від ОУП “Слово” зробило свою справу. На призначений час у похоронному закладі Яреми зібралось багато людей. Я попросив друзів і колег покійного по черзі стати до почесної варті. Першими підвелися Володимир Міяковський і Левко

Чикаленко. Після них варту тримали Василь Барка, Вадим Лесич, Йосип Гірняк, я, Юрій Лавріненко, Іван Бакало і ще дехто, чий прізвищ тепер не пригадаю. Прощальне слово про покійника сказав Лавріненко.

До Бавнд-Бруку за труною покійника вирушила колона авт, на яких було зо три десятки чоловік. Слова прощання над могилою виголосили Бакало, Гірняк і останнім — я. Професор Бакало згадав 1921–22 роки, коли заяскрів молодий талант Осьмачки і вразив багатьох проникливо-всеохопним баченням світу, його пізніші двобої з панівною антинародною владою, його втечу за межі СРСР, безнастанні мандри світом і трагічний фінал на мюнхенському бульварі над Ізаром. Гірняк, як давніше колись Багрянний, кинув гіркий докір еміграційній спільноті за її варварську байдужість до своїх кращих талантів. Я, продовжуючи думку Гірняка, делікатно поширив докір на коло літераторів, які у найтяжчу годину Осьмаччиної хвороби також не допомогли бодай морально своєму старшому й заслуженому колезі.

— Вің, — мовив я далі, — не прожив, а перестраждав своє життя. На його душу й на його творчість лягла страхітлива тїнь похмурої кривавої доби. Порівняно недавно писав він свою “Ротонду” у трагічній розпуці світового безвихіддя:

Бо простягаю руки у кайданах
До немірених позахмарних ям,
Й питаюся, страждаючи, мов рана:
Коли Земля нам щастя не придбала,
То може щастя наше там?

Наводячи ці рядки, я блискавично пригадав і тут таки переповів, як він мріяв про якусь — бодай сучу! — буду, де міг би відчутти себе у творчій самоті. Але зла доля навіть такої буди для нього пошкодувала. При цих словах мене почали душити спазми в горлі, і я замовк.

Труну почали опускати в яму. Посипалися жменьки землі й квіти на це останнє пристанище Тодося Осьмачки. Так скінчився його тяжкий земний шлях.

За деякий час на могилі поета було споруджено за проектом Святослава Гординського важкого степового хреста з темно-червоного мармуру. В архіві УВАН постановили окрему шафу, де мала зберігатись уся творча спадщина Осьмачки. Я подбав, щоб там було зосереджено не тільки рукописні матеріали, але й усі його твори, опубліковані в періодиці й окремими книжками. Ніде не мог-

ли знайти його першої збірки поезій “Круча”. На моє звернення, — може, у когось вона є в приватній книгозбірні, — ніхто не відгукнувся. Звернувся я листовно до славістичних відділів великих бібліотек США, Франції, Англії — і від усіх дістав негативні відповіді. Тоді написав до славістичного відділу Празької Державної бібліотеки. І звідти за допомогою відомого, тепер уже також покійного, україніста Ореста Зілинського дістав фотокопію “Кручі”. Гадалося ще зібрати з різних періодичних видань Осмаччині статті, спогади й поезії. Це взявся був зробити Юрій Стефанік, але, на жаль, не встиг.

Оце все, що залишилося в моїй пам’яті про останні роки життя одного з визначальних зачинателів української пореволюційної літератури, своєрідного поета, справжню вагу якого в історії нашого письменства оцінять лише наші нащадки.